

Праз адукацыю – да грамадзянскай супольнасці

Брашура 6

Грамадзянская адукацыя ў Польшчы і Беларусі

Пад рэдакцыяй
Пшэмыслава Фенрыха, Уладзіміра Хільмановіча

Шчэцін 2002

Zrealizowano przy pomocy finansowej
Kancelarii Prezesa Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej

Праект рэалізаваны пры фінансавай падтрымцы
Канцэлярыі Старшыні Рады Міністраў Польшчы

Праект вокладкі: Яраслаў Далецкі
Пераклад : Ганна Паўлоўская
Карэктурa і стыльвае рэдагаванне: Юры Пацюпа
© Copyright by Wyższa Szkoła Administracji Publicznej w Szczecinie
© Copyright by Centrum Szkoleniowe Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej w Szczecinie
© Фонд імя Льва Сапегі, Гарадзенскае абласное аддзяленне

Выдаўцы: Wyższa Szkoła Administracji Publicznej w Szczecinie
Centrum Szkoleniowe Fundacji Rozwoju Demokracji Lokalnej
71-332 Szczecin ul. Marii Curie-Skłodowskiej 4
tel. (48-91) 487-59-83, 486-15-69, 486-26-74
fax (48-91) 487-85-22
e-mail: sczfrdl@wsap.szczecin.pl

Грамадскае аб'яднанне „Фонд імя Льва Сапегі”
Гарадзенскае аддзяленне
тэл.-факс (0152) 44-24-97
e-mail: khilmanovich@tut.by

ISBN: 83-88044-51-6

ПРАДМОВА

Пшэмыслаў Фенрых: Распавялі мне калісці гісторыю пра аднаго польскага мужыка, які на злome 19-20 стагоддзяў пражыў колькі часу ў Амерыцы. Па вяртанні пытаюцца ў яго, ці падабалася яму ў той Амерыцы. Выявілася, што ўсё яму падабалася, але з адным выняткам.

- З якім выняткам?
- Пэўна ведаеце, што там, у той Амерыцы існуе дэмакратыя...
- Ну ведаем, але гэта хіба добра?
- А ці ведаеце, што ў той дэмакратыі ўладу мае большасць?
- Ну ведаем, ведаем – і што з гэтага?
- То агледзьцеся наўкола: каго ёсць болей, разумных ці дурных?

Показка з'яўляецца дасціпнай і вельмі трапнай. Дэмакратыя толькі тады можа мець поспех, калі ў значнай ступені зробіць стаўку на адукацыю. І не на абы якую адукацыю, а на такую, якая выходзіць грамадзянаў – людзей разумных, адказных, пагатоўных і здольных бачыць далей уласнага носу і дбаць пра агульны інтарэс.

Зласліўцы ў Польшчы часам кажуць, што тут цягнецца перманентная рэформа адукацыі. У гэтым ёсць доля праўды – натуральна, што цягам многіх гадоў польскую сістэму адукацыі сутрасаюць праграмныя і арганізацыйныя змены. Гэта пэўна ўскладняе стабільнае выхаванне моладзі. Але адначасна гэтае працяглае рэфармаванне мае сабе тлумачэнне. Па-першае, у дэмакратычнай краіне не можа прыжыцца сістэма адукацыі, закладзеная ў таталітарнай краіне. Яе трэба дастасаваць да ўмоваў новага дзяржаўнага ладу. Тая старая сістэма павінна была выходзіць паслухмяных падданных, шрубы ў кіраваным зверху грамадскім механізме. Зараз трэба выходзіць грамадзянаў – вольных, але адказных. Вольных, але не свавольных. А гэта не так проста, паколькі выхавальнікі ўзгадаваныя папярэдніяй сістэмай.

З іншага боку свет “занаў прыспешнасць”. Машыны, на якіх вучацца працаваць вучні першага класу спецыялізаванай школы, выходзяць з ужытку, пакуль яны скончаць школу. У працэс навучання імкліва ўлучыліся інтэрнэт, шматканальная тэлевізія, якая неўзабаве стане інтэрактыўнай. Свет зробіцца “глабальнай вёскай”, грамадзянін Польшчы ці Беларусі павінен будзе стаць таксама грамадзянінам гэтага свету. Зразумела, што на свой лад, бо быць Беларусам ці Палякам – гэта наш спосаб быць чалавекам, наш спосаб быць Еўрапейцам ці грамадзянінам Свету. Як стаць добрым патрыётам Еўропы, абапіраючыся на ўнікальную беларускую ці польскую традыцыю? Усё гэта вымагае шмат ад школы і ад настаўніка. Настаўнік неўзабаве стане зусім іншым, адрозным ад таго, якім быў раней доўгія гады. Вынікі цікавай дыскусіі на тэму абавязкаў і правоў беларускага настаўніка падае ў гэтай брашуры Лявон Карповіч.

Выснова ёсць простая: дэмакратыя можа быць нават шкоднай, калі яна не абпіраецца на добра выхаваных і добра адукаваных грамадзянаў. А калі так, то цэнтральным стрыжнем у дэмакратычнай сістэме ёсць школа, а надзвычай важнай постаццю ёсць настаўнік. На мой пагляд, важнейшай за палітыкаў, чыноўнікаў, службоўцаў. Бо без добрых настаўнікаў не будзе добрых палітыкаў, чыноўнікаў, службоўцаў. Пагэтану з'явілася гэтая брашура ў межах праграмы “Праз адукацыю да грамадзянскай супольнасці”.

Уладзімір Хільмановіч: Гэтая брашура з'яўляецца чарговым вынікам супрацы Гарадзенскага абласнога аддзялення “Фонду імя Льва Сапегі” і Шчэцінскай Фундацыі развіцця мясцовай дэмакратыі. Чарговы сшытак склалі тэксты чатырох розных аўтараў. Матэрыялы польскіх спецыялістаў апавядаюць пра сутнасць таго, што дзеіцца цягам астатняга часу ў польскай адукацыйнай сістэме, пра церні і перашкоды, якія трапляюцца на шляху рэфармавання колішняга ўладкавання ў галіне асветы. Як ведама, дарогу адолее той, хто ідзе. Шлях грамадзянскага адукавання насельніцтва з аднаго боку няпросты, праца настаўніка часам няўдзячная. З іншага боку, асветніцтва і адукацыя ёсць пэўнымі і значнымі гарантыямі эвалюцыйна паступальнага развіцця грамадства. Развіцця і руху наперад без ідэалагічных катаклізмаў і сутрасенняў. Памылкі ж і сумневы на шляху рэфармавання непазбежныя. Галоўнае – стратэгічна патрапіць у адпаведнасць патрэбам часу, захоўваючы пры тым нацыянальную адметнасць і традыцыйныя асаблівасці. Падаецца, што польскі досвед рэфармавання сістэмы школьніцтва з'яўляецца пераважна станоўчым прыкладам для іншых. У гэтым маглі пераканацца і настаўнікі з Гарадзеншчыны пад час ліпеньскіх 2002 году спатканняў і візітаў у Шчэцінскія навучальныя ўстановы.

У Беларусі цяпер зусім іншыя рэаліі. Беларуская школа, зазнаўшы непрацяглы час адлігі на пачатку 90-ых гадоў нядаўна мінулага стагоддзя, зноў трапіла пад прэс русіфікацыі і чужынскай ідэалогіі. Асабліва гэта адчувальна ў навучанні гуманітарных дысцыплінаў. Выхаванне грамадзяніна-патрыёта ёсць зараз місіяй кожнага асобнага настаўніка. Ён змушаны дзеіць хутчэй насуперак існай сістэме адукацыі. Дзяржаўная машына з яе грувацкімі праграмамі, якія не могуць зацікавіць вучня, замянае настаўніку ў рэалізацыі сваіх творчых набыткаў і выхаваўчых памкненняў. Але, як вучыць яшчэ адно евангельскае мудраслоўе, “запаліўшы свечку, нельга хаваць яе пад стол”. Можа падацца, што тэксты Лявона Карповіча і Юры Пацюпы скіраваныя ў будучыню. Але яны актуальныя ўжо сёння. Бо настаўнік як асоба можа ўжо распачынаць рэформу. Сваю дробную рэформу, якая ў перспектыве можа ўзрасці да куды больш абдымнай ідэі. Беларускія настаўнікі, “прыніжаныя і зняважаныя” дзяржавай, рана ці позна выпакуюць сваю айчынную рэформу адукацыі.

Пшэмыслаў Фенрых

РЭФОРМА АДУКАЦЫІ Ў Польшчы І ЯЕ НАСТУПНАСЦІ

Польшча, знішчаная за дзесяцігоддзі таталітарнай улады, мусіла пасля вяртання незалежнасці ў 1989 годзе радыкальна рэфармаваць амаль усё. Сярод рэформаў, што можна прызнаць асабліва паспяховымі, трэба назваць рэформу самакіравання, асабліва яе першы этап. Хутка выявілася, што самакіраванне на сваёй тэрыторыі – гэта значна лепшы гаспадар, чым далёкая цэнтральная ўлада. Выявілася, што, калі вярнуць мясцовым грамадскасцям права выракаваць свой лёс згодна з прынцыпамі субсідыярнасці, зараз будзе відаць палепшанне становішча. Кожны, хто наведваў польскія мястэчкі больш за дзесяць гадоў таму і цяпер, павінен гэта прызнаць.

Аднак падставовай галіной для будучыні народу і краіны ёсць адукацыя. На пачатку 90-х яна была ўсцяж здушана камуністычнай ідэалогіяй, слаба фінансаваная, скрайне цэнтралізаваная, непрыстасаваная да хутка змянялага грамадства. Рэформа была канечнай, і адначасна асабліва складанай, бо праводзіць яе трэба было не спыняючы ні на момант навучання і выхавання наступных пакаленняў дзяцей. А рэфармаваць трэба было ўсё: навучальныя праграмы, структуры школьных сеткаў, сістэму кіравання адукацыяй і школай, статус настаўніка. Пospех рэформы самакіравання неўзабаве падаў ідэю, каб школу таксама звязаць з мясцовым самакіраваннем. Ці польскі досвед у рэфармаванні адукацыі можа быць прыдатным на Беларусі? У кожным разе, калі нам трэба і мы хочам супрацаваць, мы павінны знацца ўзаемна.

АДУКАЦЫЯ Ў Польшчы да 1989 ГОДУ

Сістэма адукацыі

Адукацыя ў Польскай Народнай рэспубліцы была моцна сцэнтралізаваная. Амаль усе школы ў Польшчы былі дзяржаўныя, на пальцах адной рукі можна было палічыць школы, якія вяліся каталіцкімі згарамаджаннямі. Зрэшты, гэтыя апошнія былі асабліва ўважліва і жорстка кантраляваныя камуністычнымі адукацыйнымі ўладамі. Міністэрства народнай асветы (скарочана МНА – у пэўны час Міністэрства асветы, навукі і вышэйшай адукацыі) кіравала школамі праз свае мясцовыя пляцоўкі – кураторыі асветы і выхавання. Гэта ў кураторыі прымаліся ўсе пастановы што да школы – ад брання на працу настаўніка, куплі абсталявання да малявання кабінетаў. Менш ясны, але відавочны ўплыў на адміністраванне асветай мелі

адпаведныя ячэйкі Ваяводскага камітэту Польскай Задзіночанай партыі працоўных (PZPR – ПЗПП). Уся гэтая сістэма была досыць-такі забытаная існаваннем ведамасных школаў, якія падпарадкоўваліся, такім парадкам, не МНА, а іншым міністэрствам (Культуры, Сельскай гаспадаркі, Транспарту і да т.п.).

Дзеці ішлі ў школу ў 7 гадоў (вучыліся да 17 гадоў), але адукацыю можна было распачаць раней у дзіцячым садку. З тым, што знайсці месца ў дзіцячым садку было не так проста... Шасцігодкі маглі (але не мусілі) навучацца ў “нулявых” класах – такія класы адкрываліся ў школах і дзіцячых садках. Базавая школа доўжылася восем гадоў – вучань, скончыўшы яе нармальным парадкам, меў 15 гадоў і распачынаў навучанне ў сярэдняй школе. Ён мог пайсці вучыцца ў чатырохгадовы агульнаадукацыйны ліцэй, пяцігадовы тэхнікум або двух-трохгадовую прафесійную вучэльню. Ліцэй і тэхнікум сканчаліся іспытам сталасці, які даваў змогу паступаць у вну. Выпускнік прафесійнай вучэльні мог таксама (дзённа або вечарова) скончыць тэхнікум або ліцэй, здаць іспыт сталасці і працягваць навуку ў вышэйшай школе. Усе вну былі дзяржаўнымі, адзіны вынятак – Каталіцкі Люблінскі універсітэт – адзіная недзяржаўная вучэльня ад Лабы да Камчаткі.

Усё, што адбывалася ў абсягах школы, вызначаў чыноўнік з кураторыі і жорстка кантраляваны ім дырэктар. Падставовую ролю ў школе адыгрывала, ведама, ПЗПП – у кожнай вучэльні дзейла Падставовая партыйная арганізацыя, першы сакратар якой быў важнейшы, чым дырэктар. Ленінскую функцыю “связнага звяна” граў Звяз польскага настаўніцтва. Уплыў бацькоў і моладзі на школу быў нязначны, хоць у школах і існавалі бацькоўскія камітэты ды вучнёўскае самакіраванне. Іх роля была аднак паказнай і абмяжоўвалася выкананнем загадаў дырэкцыі і настаўнікаў, найчасцей пад час школьных экскурсіяў і ладжання забав.

Настаўнік

Усе пытанні, звязаныя з статусам настаўніка, выракаваў закон, называны Хартыяй настаўніка. Яна давала настаўнікам пэўныя прывілеі (прыкладам, пэўнае месца працы пасля атрымання статусу прызначанага настаўніка, даўжэйшы адпачынак, 18-гадзінны працоўны тыдзень, права на аздараўляльныя адпачынкi і да т.п.), але адначасна сцісла рэгламентавала абавязкі і, фактычна, абмяжоўвала заробкі, не дазваляючы па рознаму аплочваць працу лепшых і горшых настаўнікаў. Іх вызначала толькі сетка аплатаў, дзе галоўным крытэрам быў стаж працы. Варта дадаць, што гэтае дробязнае права цалком было ў руках партыі: нягледзячы на фармальную забяспечанасць працай прызначаных настаўнікаў, настаўнікі, якія нейкім спосабам падпалі палітычна (прыкладам, не ўтойвалі свае веры ў Бога), імгненна звальняліся з працы.

Сістэма не агадвала “гарызантальнага” падвышэння – найлепшы настаўнік, цудоўны дыдактык і выхаваннік не мог разлічваць на пераход да

нейкае вышэйшае ступені, звязанай з большай заплатай. Ён “пераскокваў” у сетцы заробкаў аўтаматычна, прапрацаваўшы пэўную колькасць гадоў. Дадамо, што розніцы ў заплатах былі мізэрныя, а самыя заробкі настаўніка вельмі нізкія. Адным з вынікаў такога становішча быў рост фемінізацыі прафесіі. Больш значнае падвышэнне – таксама ў фінансавым плане – было звязана з пераходам ад дыдактыкі да адміністрацыі. Таму добры настаўнік мог стаць дырэктарам, а яшчэ лепшы – чыноўнікам у кураторыі. Трэба дадаць, што працоўныя месцы ў адміністрацыі асветы належалі да г.зв. наменклатуры, а значыць, іх займанне канчаткова вызначалі ўлады ПЗПП.

Праграма навучання

Настаўнік, прыйшоўшы на працу ў школу, атрымваў на рукі кніжачку – сціслую праграму навучання свайго прадмету. Праграма пісалася ў міністэрстве і была надзвычай дробязнай. Гэта міністэрства вызначала, колькі гадзінаў павінен выкладацца нейкі канкрэтны прадмет і што павінна адбывацца на якой гадзіне. У веданні настаўніка заставалася толькі некалькі гадзінаў у семестры, і то, іх раілася выкарыстаць на паўтарэнне матэрыялу. Дырэктар школы і візіцеры з кураторыя спраўджвалі настаўніка не адносна ведаў і ўменняў, здабытых вучнямі, а адносна рэалізацыі праграмы. Практыка паказвала, што ў сто разоў важнейшая, чым вучні і іх патрэбы, была школьная дакументацыя, асабліва звярталася ўвага на спосаб вядзення класнага журналу. Здзіўляльным было вымярэнне якасці працы настаўніка і нават усёй школы на падставе сярэдняга балу адзнакаў, пастаўленых тымі ж настаўнікамі. Гэтыя настаўнікі ведалі, што той сярэдні бал уплывае таксама на апінію пра іх працу, таму апасродкавана яны ставілі адзнакі самыя сабе. А хто ж будзе добрым суддзём у сваёй справе?

Настаўнікі асобных прадметаў па ўсёй Польшчы мелі адну тую самую праграму навучання і адныя тыя самыя падручнікі. Міністэрская бюракратычная махіна ўплывала на тое, што і праграма, і падручнікі мяняліся рэдка, нягледзячы на новыя адкрыцці ў гэтых галінах навукі. Паводле праграмы вучань павінен быў засвоіць вялікую колькасць энцыклапедычных і часта застарэлых ведаў, яму ўжо не ставала часу на пераклад гэтых ведаў на прыдатныя ў жыцці ўменні. На жаль, для спраўджвання менавіта гэтых энцыклапедычных ведаў была дастасаваная ўся экзаменацыйная сістэма... Важней было, каб вучань ведаў, знаў факты, чым каб спрабаваў самастойна іх зразумець і ацаніць.

Гэтае апошняе асабліва тычылася гуманітарных прадметаў. Партыйная, камуністычная цэнзура пільна сачыла, каб да сведамасці вучняў не прасачыліся ніякія непажаданыя з яе гледзішча факты. У аснове навучання гісторыі ляжала ідэалогія – ведама, камуністычная, атэістычная, прасавецкая. Яна кшталтавала мэты і метады навучання грамадазнаўству, вызначала выбар тэкстаў і аўтараў для чытання на польскай мове. Заданнем школы было перадаць вучням веды

пра факты і ўрочыць ім абавязваючую ацэну гэтых фактаў. Нельга было нават уявіць сабе тэмы на іспыце: *пералічы станюўчыя і адмоўныя наступнасці кастрычніцкай рэвалюцыі*. Тэма павінна была гучаць: *даядзі, што кастрычніцкая рэвалюцыя была найпрагрэсіўнейшай падзеяй у гісторыі свету*. Я толькі крыху перабольшваю...

Школа не толькі вучыць – таксама выходзіць. У камуністычнай школе слова "выхаванне" насамрэч было толькі прыкрыццём для "ідэалагічнай апрацоўкі". Адсюль прасякнутая ідэалогіяй праграма, адсюль абавязковыя ўрачыстасці, адсюль абавязковыя прырачэнні сацыялістычных зместаў, адсюль абавязковыя ўдзелы ў першамайскіх дэманстрацыях. У сярэдняй школе належнасць да Камсамолу фармальна не была абавязковай, але вучань, які не запісаўся, не меў лёгкага жыцця.

Пры ўсім тым павінна выклікаць здзіўленне, што такая школа, дзякуючы шматлікім цудоўным настаўнікам, усё ж мела поспехі...

МАТЫВАЦЫІ ДА ЗМЕНАЎ

Грамадскі ўціск

У часох г.зв. першай "Салідарнасці" (1980 – 1981 гг.) выявілася, што як настаўніцкія, так і бацькоўскія асяродкі хочучь рэформы адукацыі. Час вольнасці тады быў закароткі, каб нешта магло змяніцца, а вайсковае становішча, уведзенае 13 снежня 1981 году, замарозіла сітуацыю ў Польшчы на цэлую дэкаду. Тым не менш тады з'явіліся новыя прапановы праграмаў навучання ў канкрэтных прадметах, распачалася дыскусія пра новую канцэпцыю асветы. Вярнуцца да тых ідэяў прыйшоў час у канцы 80-ых.

У асноўным прапаноўваліся змены ў трох кірунках. Першае, ішло пра тое, каб школа лепш падрыхтоўвала да жыцця, каб адмовілася ад мноства дробязных інфармацыяў (навошта каму ў жыцці патрэбныя веды, як называюцца асобныя часткі шкілету жабы?), а навучала ўменням, прыдатным для чалавека і грамадства (што зрабіць, каб нашыя экасістэмы выжылі ў умовах інтэнсіўнага развіцця індустрыі?). Бацькі патрабавалі, каб іх уцехі пасля сканчэння школы ўмелі кіраваць машынай, працаваць за кампутарам, разбіраць справы ў банку або выканкаме. Ну і, перадусім, каб умелі дамовіцца на захадзе Еўропы і ў Амерыцы.

Другое, чакалі, што школа будзе польскай і еўрапейскай, а не савецкай. Адзываліся незалежніцкія тэндэнцыі: мы хочам польскае школы, якая кажа праўду і выходзіць добрых палякаў ды патрыётаў – казалі на шэразе спатканняў. Патрабавалі, каб у польскіх падручніках з гісторыі была інфармацыя пра забойства польскіх афіцэраў у Катыві, пра польска-бальшавіцкую вайну 1920 году, пра ўплыў Савецкага Саюзу на сучасную гісторыю Польшчы. На занятках польскай мовы

хацелі гаварыць пра тэксты, якія да таго часу ляжалі ў камуністычным спісе забароненых: творы Чэслава Мілаша, Збігнева Гербэрта, Густава Хэрлінга-Грудзінскага і іншых. На хвалі гэтых чаканняў патрабавалі таксама вяртання навучання рэлігіі ў школе.

Урэшце, трэцяе, нагадвалі, што галоўныя і асноўныя выхаваннікі дзяцей – гэта іх бацькі і менавіта яны павінны мець найбольшы ўплыў на тое, чаму і якім спосабам навучае школа. Гэта не бацькі дапамагаюць школе ў выхаванні, як запэўнівала камуністычная прапаганда, а дакладна наадварот – гэта школа павінна дапамагаць бацьком і выходзіць так, як яны гэтага хочуць. Не можа быць так, каб школа сваімі выхавальнымі дзеяннямі працівілася таму, чаго навучае дом.

Ведама, у гэтых чаканнях не абышлося без перабольшванняў. Не кожная ж сям'я здольная выхаваць самастойна, нейкія энцыклапедычныя веды таксама патрэбныя, веданне расейскай мовы палякам таксама патрэбнае, не досыць толькі ангельскай.

Зменлівае асяроддзе

Канец ХХ стагоддзя, асабліва дзве апошнія дэкады – гэта час хуткіх культурных, цывілізацыйных зменаў – асабліва ў галіне грамадскай камунікацыі. Ужо ў палове 70-х у Польшчы была зламаныя камуністычная манаполія на інфармацыю – узніклі “самвыдаты”. 90-е гады – гэта буйное развіццё тэлевізіі (у тым ліку і сатэлітарнага), гэта развіццё каляровай прэсы – таксама моладзевай. Кіруе ўсім гэтым рынак – выдавец прадае не тое, што адпаведна ідэалогіі хоча пераказаць моладзі, а тое, што моладзь найлепш купіць. Адсюль шэраг новых і цікавых прапаноў вартасцевых часопісаў, але таксама шапікі, заваленыя каляровымі часопісамі вялікага накладу вельмі прымітыўнага зместу. Падобнае становішча і з вялікай колькасцю тэлеканалаў, як добрых (прыкладам, з цудоўнымі дакументальнымі і папулярна-навуковымі фільмамі), так і з ўсё меншай выхавальнай вартасцю ці проста дэмаралізатарскіх. Наступная навіна, што мела вялікі ўплыў на цывілізацыйныя змены – гэта паўсюдная бытнасць кампутара, а з ім і пазбытага якой-колічэскай цензуры і кантролю інтэрнэту ды кампутарных гульняў.

Усё гэта радыкальна змяняе функцыі школы і настаўніка. Школа больш не ёсць галоўнай крыніцай ведаў для вучня. Значна больш інфармацыі ён знойдзе самастойна ў інтэрнэце або праз тэлевізію. І такой інфармацыі, што цікавіць яго значна больш, чым тое, што прапануе школа. Больш таго, гэта найноўшая інфармацыя, актуальная і ўзятая з найлепшых крыніцаў. Настаўнік не будзе цяпер пераказваць веды – хутчэй ён будзе (або павінен быць) правадніком праз гэты акіян разнастайных звестак.

У 1989 годзе Польшча вярнула незалежнасць. У 1993 годзе апошні савецкі жаўнер пакінуў межы Рэчы Паспалітай. У 1999 Польшча ўвайшла ў НАТА. Былі вернутыя ўсе сімвалы і знакі польскай незалежнасці: польскі Арал мае

карону, польскі парламент, што складаецца з сейму і сенату, абіраецца на дэмакратычных выбарах, развіваецца аўтаномія мясцовага самакіравання, свабодна дзеюць няўрадавыя арганізацыі. Так змененае асяроддзе не магло не паўплываць на школу. Гэтая школа і ўся сістэма адукацыі ў Польшчы павінна была стацца дэмакратычнай і незалежнай. Польскай.

І яшчэ адно: Польшча робіць інтэнсіўныя захады да ўходжання ў структуры Еўразвязу – шмат што варожыць, быццам ў 2004 годзе яна станецца яе паўнапраўным сябрам. Таму паляк апынецца на еўрапейскім рынку працы, павінен будзе даць сабе рады ў агульнаеўрапейскай канкурэнцыі. І школа павінна яго да гэтага падрыхтаваць.

Усе гэтыя змены не праходзяць без болі. У Польшчы ёсць цэлыя асяродзі, якія не паспяваюць за пераменамі, не могуць знайсці сябе ў умовах рынкавай гаспадаркі дастаткова беднай краіны. У Польшчы вялікія сферы галечы, грамадскіх фрустрацыяў, боязі пагрозаў, якія нясе штодзённасць. Гэта таксама выклік для школы.

Першыя дзеянні: недзяржаўныя школы

У канцы 80-тых камуністычныя ўлады распачалі дыялог з грамадскасцю. Адной з яго праяў быў дазвол ствараць недзяржаўныя школы – г.зн. школы, уладаннікам і арганізатарам якіх не быў кураторый, а грамадская арганізацыя, супольнасць вернікаў, група асобаў ці проста прыватная асоба. Стварыць такую школу было не проста, чыноўнікі не раз ставілі палкі ў колы, тым не менш энтузіязм быў вялікі і недзяржаўныя школы (называныя таксама грамадскімі) узнікалі, як грыбы пасля дажджу.

Гэтыя школы павінны былі падрыхтоўваць вучняў да дзяржаўнага іспыту сталасці, павінны былі быць “прапушчальнымі” – г.зн. іх трэба было весці так, каб вучань з якіх-колечы прычынаў пакінуўшы школу, не меў праблемаў з пераходам у “нармальную” дзяржаўную школу. Таму, між іншым, праграма навучання такой школы мусіла зацвярджацца ў кураторыі, але пісацца магла ўжо ў школе.

Недзяржаўныя школы ад пачатку характарызаваліся некалькімі рысамі. Першае, яны былі платнымі – бацькі мусілі аплочваць такую школу. Зразумела, гэта абмяжоўвае групу адрасатаў гэтай адукацыйнай прапановы. Другое, яны былі значна меншыя колькасна – калі ў дзяржаўных школах у класе было па 30 і больш вучняў, то ў недзяржаўных – па 15. Трэцяе, яны мелі свае ўласныя праграмы або, узяўшы праграму дзяржаўнай школы, мадыфікавалі іх пад свае патрэбы. Як мінімум, яны прапаноўвалі значна большую моўную нагрузку (больш гадзінаў замежных моў, праца ў меншых, а таму і паспяховейшых групах, заангажаванне асобаў, якія паходзяць з краіны гэтай мовы, выезды за мяжу для вучняў). Чацвёртае (не да канца зрэалізаванае), настаўнікі гэтых школаў больш зараблялі. Пятае, бацькі і вучні мелі ў гэтых школах значна большы

ўплыў на працэс навучання. Прынцыповым было разуменне, што нікога нельга выхаваць ці кшталтаваць без яго згоды, а запраўдная праца настаўніка і выхаванніка павінна засноўвацца на дапамозе ў самавыхаванні і самаадукацыі.

Першыя гады недзяржаўнай адукацыі былі вельмі бурнымі, поўнымі навагарскіх ідэяў. Да гэтых ідэяў і іх прапаноў прыглядаліся дзяржаўныя школы. І шмат якія яны перанялі ды ўвялі сабе.

Адукацыя ў Польшчы пасля 1989 году

Працэс рэфармавання школы пасля 1989 году доўжыцца няспынна, што, зрэшты, і было зачэпкаю слушнай крытыкі. Рэфармавалі амаль усе элементы сістэмы адукацыі: праграму навучання (пачалі ад адхлушвання і аддэалагізавання, а тады імкнуліся даць творчую свабоду настаўнікам), арганізацыйную структуру (большая аўтаномія школы і яе дырэктара, абіранага праз конкурс, падпарадкаванасць школы мясцоваму самакіраванню, аддзяленне кіравання школай ад педагагічнага нагляду), фінансаванне школы і яе эканоміку (фінансаванне гмінамі, большая аўтаномія дырэктара ў прыманні пастановаў пра фінансы школы, мажлівасць зарабляць грошы школай) і іншае. Сама глыбокая рэформа распачалася ў 1998 годзе – калі была змененая ўся структура школы, яе канчаткова звязалі з самакіраваннем усіх роўняў, увялі прынцып вонкавых іспытаў і прафесійнага павышэння настаўніка. Гэтая рэформа затармазіла, на жаль, пасля перамогі на выбарах СЛД у 2001 годзе, аднак, у прынцыпе, ідзе. Ніжэй пэпадаецца апісанне сістэмы адукацыі на дадзены момант.

Ад дзіцячага садка да вышэйшай школы – новая структура сістэмы

На сённяшні момант школьны абавязак у Польшчы павінна выконваць моладзь ад 7 да 18-гадовага веку (такім парадкам на адзін год даўжэй). Кожнае дзіця ў 6 гадоў мае права вучыцца ў нулявым класе – як і раней нулявыя класы арганізуююцца ў школах і дзіцячых садках. З 7 гадоў дзіця распачынае абавязковую адукацыю ў базавай школе. Базавая школа шасцігадовая, і навучанне ясна падзяляецца на два перыяды: першыя тры гады – інтэграванае навучанне. Практычна няма падзелу на прадметы, дзеці ўвесь час працуюць з адным настаўнікам (выкл.: мовы і, мажліва, спорт). Ад чацвёртага па шосты клас навучанне мае блокавы характар, г.зн. надалей няма асобных прадметаў у традыцыйным разуменні, а толькі іх блокі. Такім парадкам, маем, прыкладам, гуманістычны блок, прыродазнаўчы, матэматычны, артыстычны.

Пасля сканчэння базавай школы дванаццацігадовы вучань здае першы ў сваім жыцці паважны іспыт і пераходзіць у гімназію. Пра іспыт будзе сказана ніжэй, тут падкрэслім толькі, што вынік гэтага іспыту не мае ўплыву на прыняцце дзіцяці ў гімназію. Гімназія каля яго дому абавязана яго прыняць, нават

калі іспыт быў здадзены слаба. Напэўна аднак не прыме яго іншая гімназія, калі б бацькі хацелі навучаць дзіця ў школе з лепшай апініяй. Бо тут абавязвае “лагодная” раёнiзацыя. Дырэктар базавай школы і гімназіі абавязаны прыняць у сваю школу дзіця, якое жыве на тэрыторыі, што адносіцца да школы. Мае таксама прававы абавязак прасачыць, каб усе дзеці на гэтай тэрыторыі вучыліся. Бацькі ж не маюць абавязку пасылаць дзіця ў школу свайго раёну – могуць выбраць для яго месца лепшае на іх пагляд, прыкладам, грамадскую школу, прыватную або школу ў іншым раёне. Дырэктар дзяржаўнай школы можа прымаць у яе дзяцей з іншых раёнаў пры наяўнасці вольных месцаў. З тае прычыны, што абавязвае прыныць, што грошы на школу ў пэўнай ступені “ідуць за дзіцяці”, ёсць надзея, што гэтая сістэма створыць найлепшыя школы і адначасна ўздые, дзякуючы здаровай канкурэнцыі паміж школамі, іх агульны ровень.

Гімназія ў Польшчы – гэта, у прынце, вяртанне да даваеннай сістэмы. Але йшло перад усім, каб у бурны перыяд развіцця падлеткаў аддзяліць ад меншых дзяцей. З аднаго боку, гэта ахоўвае маленькіх ад шалёных ідэяў падлеткаў, з іншага, дазваляе выхаваннікам лепш супрацаваць з малодшай моладзю. Сёння, калі з гімназіі ўжо выйшлі першыя выпускнікі, можна з усёй пэўнасцю сцвярджаць, што гэтая выхаваўчая і арганізацыйная ідэя напоўніцу спраўдзілася. У гімназіі навучаюцца ўжо традыцыйна, паводле прадметаў.

Пасля гімназіі – наступны паважны іспыт, які цяпер ужо вызначае мажлівасць выбару школы мары. Лічба пунктаў, здабытая на такім іспыце, можа акрэсліць, ці выпускнік гімназіі паступіць у прэстыжовую школу, ці будзе вымушаны выбраць школу менш папулярную. У паслягімназіяльных школах ужо няма раёнiзацыі.

Цяпер малады чалавек у 15 – 16 гадоў стаіць перад важным выбарам. Мяркуюцца, што большасць асобаў выбярэ ліцэй і будзе рыхтавацца да вышэйшай адукацыі або здабудзе потым прафесію ў пасляліцэйскай вучэльні. Ліцэй – гэта трохгадовая вучэльня, ён можа быць агульнаадукацыйным або профільным (профілі могуць быць рознымі і значаць пашырэнне агульнай праграмы прафесійнымі прадметамі). Можна будзе таксама выбраць чатырохгадовы тэхнікум або двухгадовую прафесійную школу, якая падрыхтоўвае кваліфікаванага працоўнага. Выпускнік такой школы зможа працягваць навуку ў двухгадовым агульнаадукацыйным ліцэі або знайсці працу.

Навука ў ліцэі або тэхнікуме скончыцца іспытам сталасці. Пасля тэхнікуму ён можа ўжо шукаць працы або, як і ліцэйст, паступаць у вуну. Планавалася, каб добры вынік іспыту сталасці дазваляў прымацца ў вуну ўжо без іспыту, аднак аўтаномныя ўніверсітэты не вельмі хочучь з гэтым гадзіцца.

Была рэфармаваная таксама і вышэйшая адукацыя. Была вернута аўтаномія вуну кожнага тыпу. Вышэйшыя вучэльні могуць даваць адналітнюю магістарскую адукацыю, якая сканчаецца абаронай магістарскай працы і наданнем тытулу магістра, або могуць даваць трохгадовую прафесійную аду-

кацыю і тытул ліцэнцыята. Як грыбы пасля дажджу з'яўляюцца таксама прыватныя і грамадскія вышэйшыя прафесійныя установы, аднак без права на навуковую ступень. Шэраг з іх атрымлівае правы на вядзенне магістратуры, дзве з іх ужо маюць правы надавання ступені доктара, адна напэўна хутка будзе мець права надаваць хабілітацыю.

Вядзенне і нагляд

Падставовая змена, што адбылася ў галіне кіравання школамі, – гэта падзел заданняў паміж самакіраваннем і кураторыем. Цяпер кураторый асветы займаецца толькі якасцю навучання і выхавання ў школе, выконвае педагагічны нагляд за дзеяннем школы, пільнуе, каб кожная школа рэалізавала стандарты навучання, характэрныя для польскай школы. А за ўмовы, у якіх ужываюцца адукацыйны працэс, адказвае ўладальнік школы, які ў законе называецца “кіроўным органам”. Натуральным спосабам кіроўным органам з'яўляецца мясцовае самакіраванне, але гэта могуць быць (таксама і для дзяржаўных школаў) іншыя суб'екты: рэлігійныя супольнасці, таварыствы, фонды і да т.п.

Згодна з правам самакіравання і асветы ў Польшчы дзіцячымі садкамі, базавымі школамі і гімназіямі займаецца гміна. З тае прычыны, што гміна – замалая адзінка, каб адказваць таксама і за надгімназійныя школы, імі апякуецца ў Польшчы павет. Да заданняў павету належыць таксама вядзенне спецыяльных школаў і дзіцячых дамоў. А інстытуты падвышэння кваліфікацыі настаўнікаў знаходзяцца ў кампетэнцыі ваяводскіх сеймікаў. Ваяводскія сеймікі могуць таксама засноўваць вышэйшыя школы – аднак да гэтага часу такога яшчэ не было, нагляд за імі вядзе МНА. Гэта вельмі спрощаная схема, але для патрэбаў гэтага артыкулу, мяркую, дастатковая. Галоўнае тое, што менавіта самакіраванне – улада, што знаходзіцца найбліжэй да людзей і абіраецца найпростымі выбарамі, нясе адказнасць за ўмовы працы школы. Гэта самакіраванне рамантуе школы, будзе новыя, забяспечвае іх сучасным абсталяваннем. Самакіраванне бярэ на працу настаўнікаў, у тым ліку і дырэктара школы, толькі выбар дырэктара адбываецца шляхам конкурсу, а конкурсную камісію складаюць прадстаўнікі самакіравання, кураторыю, педагагічнай рады або рады школы гэтай установы, прафсаюзаў. Каб выканаць гэтыя заданні, самакіраванне павінна апрацоўваць стратэгічныя пастановы – цэласныя “палітыкі” развіцця адукацыі на іх тэрыторыі. Працэс напісання такіх канцэпцыяў у Польшчы толькі распачаўся.

На рэалізацыю адукацыйных заданняў самакіраванне атрымлівае з бюджэту дзяржавы субвенцыю, разлічаную паводле дастаткова складанага алгарытму. Важна аднак, што сам алгарытм агульны для ўсёй Польшчы і ніхто ні ў Міністэрстве фінансаў, ні ў МНА не можа па-рознаму абыходзіцца з рознымі

гмінамі. На жаль гэтая субвенцыя заўсёды замалая – самакіраванне такім парадкам дапаўняе яе з асабістых прыбыткаў.

У значнай меры пашырылася цяпер аўтаномія школы. Дырэктар, які яе ачольвае, рэпрэзентуе такім парадкам і кураторый, і самакіраванне і адказвае як за ўмовы працы школы, так і за якасць навучання. Дырэктар на чале педагогічнай рады, і гэтая рада канчаткова вызначае дыдактычную і выхаваўчую праграмы. Дырэктар адказвае за маёмасць школы, але можа пры дапамозе гэтай маёмасці і зарабляць для школы. Можа здаваць у арэнду залі, даваць абеды ў школьнай сталоўцы, ладзіць платныя пазакласныя заняткі. Усё гэта дазваляе пабольшыць заўсёды замалы бюджэт школы. Дэталі гэтага кіравання бюджэтам школы вызначаюць муніцыпальныя ўлады.

Ведама, немагчыма, каб на тэрыторыі школы дзейнічала нейкая палітычная партыя, забараняецца таксама праводзіць палітычную і выбарчую агітацыю на тэрыторыі школы.

Праграмы навучання

Найгоршым у праграмах навучання да 1989 году была іх бюракратычная штыўнасць. Жыццё неслася наперад, школа не паспявала. Вышэй мы паказалі, што ўся сённяшняя сістэма адукацыі складаецца з трохгадовых модуляў. Два трохгадовыя модулі ў базавай школе, трохгадовая гімназія, трохгадовы ліцэй. Вынятак складае толькі трохгадовы тэхнікум, але гэта і ёсць матываванае палітычна адступленне на крок рэформы адукацыі. У чатырохгадовым цыкле здараецца так, што механізмы, якім малады чалавек навучаецца на першым курсе, выходзяць з ужытку яшчэ да сканчэння ім школы. З пункту гледжання будучай працы, ён атрымлівае непрыдатныя веды... Трохгадовыя ж модулі дазваляюць хутчэй змяняць праграмы, лепш дастасоўваць гэтыя праграмы да зменлівай рэчаіснасці, асабліва да патрабаванняў на рынку працы. Бо нельга змяняць праграму вучня падчас яго навучання, школа плануе расклад матэрыялу на тры гады, і мадыфікацыі ў часе навучання не могуць быць надта глыбокімі.

Ужыццявіўся таксама прынцып прадоўжання і паглыблення агульнай адукацыі, што, на думку стваральнікаў рэформы праграмы, добра падрыхтуе вучня да канечных зменаў прафесіі на працягу яго прафесійнай дзейнасці. Такім парадкам, спачатку агульнаадукацыйны ліцэй пэўнага профілю, потым або вну, або пасляліцэйная вучэльня, што дае канкрэтную прафесію.

Але самая галоўная змена адбылася ў іншым. А менавіта, цяпер прадметны настаўнік не асуджаны на адну праграму навучання – ён мае вялікія мажлівасці выбару. Па першае ён можа выкарыстаць усё багацейшую прапанову праграмаў, падрыхтаваных рознымі аўтарамі і зацверджаных Міністэрствам народнай адукацыі. Кожная такая праграма забяспечана камплектам падручнікаў, практыкаванняў, метадычных матэрыялаў для свабоднага карыстання настаўнікамі. Па другое, настаўнік можа разам з усім педкалектывам сваёй

школы апрацаваць цэласную, дыдактычна-выхаваўчую праграму, можа ўрэшце, па трэцяе, напісаць уласную, аўтарскую праграму навучання і зацвердзіць яе ў кураторыі асветы.

Міністэрства ўжо не пільнуе, каб усюды навучалі аднаму і таму ж аднолькавым спосабам. Заданне МНА цяпер - дапільнаваць, каб у кожнай праграме былі рэалізаваныя стандарты польскай школы, каб праграма, якая зацверджваецца, дала вучням гарантыю паспяховых іспытаў на кожным роўні. Усе праграмы цяпер значна больш рамкавыя, гэта настаўнік цяпер – галоўны творца, гэта ён павінен так сканструяваць праграму, так весці заняткі, так працаваць з вучнямі, здольнымі і патрабуючымі большай увагі, каб яго вучні (толькі ён іх сапраўды ведае!) здабылі канчатковы адукацыйны поспех.

Новая якасць – вонкавыя іспыты

Мы згадалі вышэй пра іспыты на заканчэнне базавай школы, гімназіі і школы надгімназійнага роўню. Іх існаванне – не навіна, навіна – тое, што гэта вонкавыя іспыты, якія вучні трымаюць не перад сваімі настаўнікамі, а перад дзяржаўнымі экзаменацыйнымі камісіямі. Настаўнік не можа на гэтых іспытах ацэньваць сваіх вучняў.

Насамрэч гэта новая якасць, асабліва важная з-за свабоды выбару і стварэння праграмаў навучання. З пункту гледжання чарговых роўняў школы, а потым працадаўцы, павінен быць інструмант, што дазволіць параўноўваць веды і ўменні вучняў розных школаў. Такім парадкам адбываецца ацэнка не толькі самых вучняў (можа нават менш вучняў), а школаў, ужытых праграмаў і методык навучання, працы канкрэтных настаўнікаў. Настаўнікі пра гэта ведаюць, асабліва слабейшыя, і баяцца гэтай новай формы выяўлення іх уменняў. Гэта прывяло да таго, што на роўні іспытаў сталасці ўкараненне новага спазнілася на чатыры гады.

Вонкавыя іспыты важныя яшчэ па адной прычыне: яны могуць быць важным элементам пры ўводзінах у жыццё наступнай важнай змены – прафесійнага падвышэння роўню настаўнікаў

Падвышэнне статусу настаўнікаў

Калі настаўнік пасля сканчэння ўніверсітэту распачынае працу ў школе, ён стаецца стажорам. За год працы ён мусіць ужыццявіць складзеную ім і зацверджаную дырэктарам школы праграму прафесійнага развіцця. Праз год, пасля выканання ўсіх умоваў ён стаецца кантрактным настаўнікам, што адбываецца таксама на яго заробку. Яго павелічэнне вызначае дырэктар. Кантрактным настаўнікам можна быць не менш як тры гады – зноўку трэба апрацаваць сваю праграму прафесійнага развіцця, зноў пад апекай дасведчанага настаўніка яе трэба рэалізоўваць. Тэрмін сканчэння гэтага этапу вызначае камісія, якая створаная ўладальнікам школы – найчасцей гмінай ці паветам. Наступны ровень

падвышэння – гэта прызначаны настаўнік – той, які такім парадкам мае ўжо ўсе настаўніцкія паўнамоцтвы. Але гэта не канец шляху падвышэння – наступная праграма прафесійнага развіцця можа прывесці настаўніка да ступені дыпламаванага настаўніка. Асабліва выбітны настаўнік можа атрымаць яшчэ ганаровы тытул прафесара асветы. Аўтары рэформы дапушчаюць, што розніца ў заробку паміж кантрактным і прызначаным настаўнікам можа быць нават у два с паловай разы.

Праграма прафесійнага развіцця – гэты выраз гучаў ужо колькі раз. Рэч у тым, што падвышэнне статусу настаўніка цесна звязанае з паляпшэннем якасці працы школы. Праграма прафесійнага развіцця павінна прадугледжваць не толькі семінары або паслядыпломную адукацыю, якую хоча атрымаць настаўнік. Перадусім яго асабістае развіццё павінна даваць карысць мясцовай супольнасці. Калі настаўнік едзе на семінар, то ён можа выкарыстоўваць гэта ў сваіх захадах на падвышэнне толькі тады, калі вынікі гэтай адукацыі ўкараніць у сваю дыдактычную і выхавальную практыку. Адпаведна кожная добрая новая ідэя, скарыстаная настаўнікам у яго працы з вучнямі, можа пазітыўна адбіцца на яго падвышэнні.

Цяпер настаўнік мае перад сабой ужо не адну дарогу росту – да адукацыйнай адміністрацыі, хоць, ведама, гэты кірунак падвышэння перад ім таксама не закрываецца.

Лучнасць сістэмы адукацыі з грамадствам

Закон пра сістэму адукацыі заахвочвае (але не прымушае) ствараць у школах грамадскія органы – рады школы. У надгімназійных школах такая рада павінна складацца на адну траціну з вучняў, адну - з настаўнікаў і адну - з бацькоў. Могучь у яе ўвайсці таксама прадстаўнікі мясцовага самакіравання – прыкладам Рады мікрараёну. У гімназіі вучні могуць, але не мусяць уваходзіць у склад рады, у базавай школе наяўнасць вучняў у радзе не прадугледжваецца. Рада школы мае цалком канкрэтныя, вызначаныя законам, паўнамоцтвы. Да ўсяго яна кантралюе і ацэньвае працу дырэктара школы, мае ўплыў на выхавальную (але не дыдактычную!) сістэму школы.

Закон прадугледжвае стварэнне адукацыйных радаў таксама на роўні гміны, павету і ваяводства. Пакуль што не чуваць, каб недзе ў Польшчы такія органы паўставалі.

Спакваля павялічваецца роля вучнёўскага самакіравання – вучні патэнцыйна маюць шанцы ўсё ў большай ступені ўдзельнічаць у планаванні адукацыйнага працэсу сваёй школы. Моладзь мае мажлівасць ствараць гарадскія і гмінныя моладзевыя рады – развяз ў гэтай справе прымаюць мясцовыя самакіраванні. Такія моладзевыя рады паўсталі ў шматлікіх месцах Польшчы і з'яўляюцца добрымі школамі грамадскай актыўнасці моладзі.

Велізарны ўплыў на ўлучэнне ў грамадскае жыццё сістэмы адукацыі можа мець самакіраванне, якое пакуль што яшчэ займаецца перад усім усталяваннем парадку і бягучым кіраваннем школамі. Ёсць аднак ужо гарады, прыкладам Шчэцін, дзе ў апрацаванай і прынятай адукацыйнай палітыцы гораду з'явілася канцэпцыя асяродкавай школы. Такая школа, моцна знітаваная з мясцовай грамадскасцю мікрараёну, зможа поўніць культурныя функцыі, якія далёка выходзяць па-за звычайныя абавязкі школы.

Наступствы пераменаў

Ведама, цяпер зарана падсумоўваць вынікі рэформы – рэформа адукацыі яшчэ ідзе, вучні, агорнутыя яе ўплывам, яшчэ не скончылі навуку. Тым не менш, першыя высновы ўжо можна рабіць.

Бачна вартасць новай структуры школаў – асабліва гімназія падаецца вельмі ўдалай ідэяй. Выявілася, што ад часу адасаблення базавых школаў ад гімназіяў, значна паменшала колькасць т.зв. “выпадкаў” на тэрыторыі школаў. “Выпадкі” на мове паліцыі азначаюць бойкі, здэкі старэйшых над малодшымі і да т.п. У сваю чаргу выразна відаць як у шматлікіх гімназіях моладзь разам з настаўнікамі стварае новую школьную культуру: амбітную, не абцяжараную “баластам дзяцей”. Хоць ёсць і такія асобы, што лічаць выхаваўчым абсурдам зберанне ў адной школе натоўпаў моладзі найпроблемнага веку. Гэтыя людзі хацелі б ствараць групы школаў – гімназійных разам з ліцэйскімі, зважаючы на тое, што старэйшая моладзь добра паўплывае на малодшых. Мне гэта падаецца моцна сумнеўным...

З'явіўся рынак праграмаў – пакуль што на ім пануе хаос, часта бацькі да канца не ведаюць, якія ім кніжкі купляць, але ёсць таксама шанцы на фільтрацыю найлепшых, тых што маюць поспех на канчатковых іспытах. Настаўнікі ўсцяж шукаюць найлепшыя развязы, а модульная, трохгадовая сістэма дазволіць з часам лагодна абраць самае лепшае.

Неўзброеным вокам відаць памкненні настаўнікаў шырыць і развіваць веды, методыкі навучання. Множацца курсы, паслядыпломныя інстытуты, метадычныя сустрэчы. Настаўнікі збіраюць усе мажлівыя пасведчанні пра іх сканчэнне, натууюць усе поспехі. Часамі гэта выглядае нават забаўляльна, але гэта вынік добрага працэсу.

Гміна і павет значна лепш клапацяцца пра школьную базу. Заўсёды імкнучца знайсці грошы на рамонт, пабудову спартовых залаў, абсталяванне кабінетаў, асабліва кампутарных. Але ёсць і іншы бок медалю: самакіраванне клапаціцца пра бюджэт, а значыць схільнае ліквідаваць малыя, нерэнтабельныя школы. Гэта выклікае з іншага боку пратэсты жыхароў. Бо перамены адбываюцца ў сітуацыі паглыбленага дэмаграфічнага крызісу. Дзяцей усё менш і гэта вялікая праблема.

Адназначна была акрэсленая адказнасць за школы, за адукацыю. Ведама якім парадкам яна размеркаваная паміж МНА і самакіраваннем. Дзякуючы зберанню ўсіх школаў пад нагляд МНА, запазбеглі распылення адказнасці.

Хаця зноў выяўляюцца лабісты, што па нейкіх прычынах хочуць ствараць ведамасныя школы. Ужо зноў мае свае школы Міністэрства культуры, хоча стварыць Міністэрства сельскай гаспадаркі. Навошта?

Рэформа ідзе – і дакладна, што гэта не канец пераменаў. Перад намі перспектыва дыстанцыйнай школы праз інтэрнэт і інтэрактыўную тэлевізію... Але гэта тэма ўжо іншага тэксту.

Пшэмыслаў Фенрых – настаўнік і журналіст. З’яўляецца намеснікам дырэктара па навучанні ў Шчэцінскім адукацыйным цэнтры Фонду развіцця мясцовай дэмакратыі. У папярэдняю кадэнцыю – радны гораду Шчэціна і кіраўнік Камісіі па адукацыі, спорту і адпачынку. Аўтар і кіраўнік шматлікіх адукацыйных польска-беларускіх праграмаў.

Пераклад з польскай мовы Ганны Паўлоўскай

Ганна Кастэцка

ГРАМАДЗЯНСКАЯ АДУКАЦЫЯ ў МУНІЦЫПАЛЬНАЙ ШКОЛЕ

ЦЯЖКАЯ НАВУКА ДЭМАКРАТЫІ І САМАКІРАВАННЯ

Калі адразу пасля універсітэту я, свежаспечаная настаўніца гісторыі, распачала працу ў школе, мяне дадаткова нагрузілі вядзеннем заняткаў з грамадазнаўства. Проста так, прызначыўшы зверху. Чаму? Бо такая ўжо завядзёнка, што кожны гісторык павінен умець навучаць пра “палітыку”. Не таю, што гэта была проста дакука. Як выглядалі гэтыя заняткі, лепш не ўспамінаць. А з часам яны сталіся проста цяганінай: азначэнне, нататка ў сшытку, апытанне. Калі трапляўся нейкі крыху дапытлівейшы вучань, з’яўляўся шанец на дыскусію ўсяго класу. Перад вачыма – як кашмар з найчарнейшых хорараў – паўставаў урок польскай мовы, апісаны ў кніжцы Вітальда Гамбровіча “Фердыдурка”:

– Гм... Гм... Такім парадкам, чаму Славацкі выклікае ў нас захапленне і любасць? (...) Гм... чаму? Таму, панове, што Славацкі быў вялікім паэтам. Валкевіч! Чаму? Валкевіч, паўтарыце – чаму? Чаму захапленне, любасць, мы плачам, парывы сэрца і ляцець, імкнуцца? Чаму, Валкевіч? (...)

– Таму што вялікім паэтам быў! – адказаў Валкевіч. Вучні выціналі сцізорыкам лаўкі або рабілі малыя кулькі з паперы, найменшыя, што маглі, і кідалі іх у чарніліцу (...)

Настаўнік уздыхнуў, паглядзеў на гадзіннік і казаў: “Вялікім паэтам! Запамятайце гэта, бо гэта важна! Чаму мы любім? Таму што ён быў вялікім паэтам! Вялікім быў паэтам! Гультаі, невукі, кажучы вам спакойна, убеце гэта сабе спакойна ў галовы – яшчэ раз паўтару, спадарства: вялікі паэт, Юльюш Славацкі, вялікі паэт, мы любім Юльюша Славацкага, бо ён быў вялікім паэтам. Калі ласка, запішыце тэму твору на дом: “Чаму ў вершах вялікага паэта, Юльюша Славацкага, жыў несьмяротнае хараства, што выклікае захапленне?”

У гэты момант адзін з вучняў нервова закруціўся і заенчыў: “Але калі я не захапляюся! Наагул не захапляюся! Мне не цікава! Не магу прачытаць больш за два радкі, і тыя не цікавыя. **Божы памажы, як я гэтым захапляюся, калі я не захапляюся? (...)**”

Можна было так ужо страшна, аднак: Што такое палітычная партыя? Якія паўнамоцтвы прэзідэнта? Што такое дэмакратыя? і г.д. і г.д...

Пакуль аднойчы... Пані дырэктарка не выклікала мяне ў свой кабінет і не сказала: “Пані Аня, я пасылаю Вас на гадавую адукацыю ў Фонд развіцця мясцовай дэмакратыі ГАМШ.” Я не магла адмовіць дырэктарцы (гм...), але

зноўку нейкі курс, і што такое наагул гэты ГАМШ? Перш-наперш мяне напалохала перспектыва занятых выходных.

Узяўшы вялікі сшытак для новых правілаў і азначэнняў, я прыйшла на семінары. Сшытак аказаўся непатрэбным, а стыль правядзення заняткаў перасягнуў усе мае чаканні. Перадусім я даведалася, што такое ГАМШ. Таямнічая на першы пагляд назва аказалася вельмі простаю: Грамадзянская Адукацыя ў Школе Самакіравання (Kształcenie Obywatelskie w Szkole Samorządowej – KOSS). Назва падкрэслівае звязанасць школы з мясцовым самакіраваннем. А тэмы, улучаныя ў праграму, павінны схіляць вучняў да асаблівай зацікаўленасці жывым грамадствам і ўдзелу ў ім.

ПРАГРАМА ГАМШ

Праграма ГАМШ – гэта праграма, падрыхтаваная групай аўтараў Цэнтру грамадзянскай адукацыі і спраўджаная ў школах. Міністэрства народнай асветы зацвердзіла гэтую праграму, але пра яе арыгінальнасць сведчыць факт, што заняткі ГАМШ аплочаюць гміны, якія з’явілі жаданне ўвесці іх у “свае” школы. Адметнай рысай, што вылучае яе з шэрагу іншых адукацыйных праграмаў, ёсць тое, што акрамя грамадзянскай адукацыі тут улучаныя тэмы, звязаныя з мясцовым самакіраваннем, правамі чалавека і эканомікай. Іншая важная рыса – гэта стаўленне націску на развіцці ўмення існаваць у дэмакратычным грамадстве, а не канцэнтрацыя толькі на ведах пра ўстановы. Урэшце, што самае цікавае, неадымным элементам гэтых заняткаў ёсць выкарыстанне метадаў, што актывізуюць вучня, замест перадачы “готовых” ведаў, адарваных ад жыцця і досведу. Мэта простая: вучань павінен не толькі ўмець пералічваць правы чалавека, але магчы распазнаваць іх і абараняць у канкрэтных жыццёвых сітуацыях. Ён павінен ведаць, што вольна грамадзяніну, хто і як стварае права, як дзеюць суды, як плаціць падаткі, як развязаць справы ў выканках. Гэтыя метады ангажуюць вучняў 13-14 гадоў эмацыйна, абуджаюць іх зацікаўленасць і матывацыі, вучаць самастойнага мыслення і дзеяння.

Праграма падзеленая на восем раздзелаў: “Падставовыя грамадзянскія ўменні”, “Мясцовае самакіраванне”, “Прынцыпы дэмакратыі”, “Правы чалавека”, “Грамадзянская актыўнасць і грамадская апінія”, “Інстытуты дэмакратычнай дзяржавы”, “Эканоміка вольнага рынку”, “Выклікі для Польшчы і свету”. Для лепшай ілюстрацыі заняткаў я паспрабую апісаць некаторыя цікавыя прапановы.

ГРАМАДЗЯНІН У ГРАМАДСТВЕ

У раззеле “Падставовыя грамадзянскія ўменні” ёсць тэма: “Пра розныя групы і ролі ў групах”. Пад час гэтага занятку вучні знаёмяцца з рысамі розных грамадскіх групаў, а таксама аналізуюць тыповыя ролі ў групах. Тут абавязкова трэба адзначыць, што неаднымым элементам занятку ГАМШ ёсць менавіта праца вучняў у групах. Практычна на кожных занятках яны дзеляцца на групы, часта некалькі разоў. Спосабаў падзелу вучняў на групы шмат, пр.: праз лёсаванне (каляровых карткаў з нумарамі групы, цукерак розных смакаў), аўтаматычны падзел (вучні лічацца на першы-чацвёрты, або -пяты і ўтвараюць групу адзінак, двоек і г.д.). Найлепш працуюць групы ў некалькі асобаў (4-5), яны мяшаныя паводле полу. Ёсць таксама метадыкі працы ў групах: пр. метадыка “снежнай кулі” (пераход ад індывідуальнай працы да працы ў усёй групе), метадыка “сталю з заданнямі” (групы 6-9 чалавек, адзін з іх – лідар, які з’яўляе вынікі працы групы), метадыка групаў на выкананне задання (патрабуе спланавання, раскладу ў часе). Праца ў групах важная, бо яна навучае супрацы, талерантнасці і салідарнасці.

Вяртаючыся аднак да нашага занятку. Якія ролі мы граем у групах? Мы б маглі, ведама, пералічыць тыпы групаў, характарызуючы паасобныя ролі ў групах, разважаючы, хто якую ролю адыгрывае – але не ў праграме ГАМШ. Гэтая праграма прыймае, што вучні самыя павінны зрабіць важныя высновы, таму праграма прапануе выкарыстаць гульню “Мы едем у падарожжа”. Дзевяць вучняў выходзяць у цэнтр – яны стаюцца акторамі, астатнія – глядачамі. Гэтыя астатнія атрымліваюць інструкцыю: “Тваё заданне назіраць за Янкам. Занатуй на картцы яго паводзіны і выказванні”. “Акторы” граюць ролю пераможцаў конкурсу, што атрымалі ўзнагароду – грошы на далёкае падарожжа. Яны маюць тры мажлівасці. Могуць вырушыць на джыпах у Азію, самалётам у Рыя дэ Жанэйра, караблём у Новую Зеландыю. Яны павінны вырашыць: куды хочуць паехаць, якія заданні трэба выканаць, хто і калі возьмецца за выкананне гэтых заданняў. Кожны атрымлівае картку з апісаннем сваёй ролі, стылю сваіх паводзінаў. А менавіта:

- ШЭФ. Сочыць за ходам спаткання, часам спыняе іншых, заахвочвае, мае ясную мэту.
- ЭКСПЕРТ. Ведае ўсё, дае рады, мудрагеліць.
- ВАРТАЎНІК. Сочыць за парадкам: “не трэба крычаць”, “мы маем мала часу”.
- ПАСЯРЭДНІК. Дапамагае іншым дамовіцца.
- КРЫТЫК. Крытыкуе, марудзіць.
- БУНТАЎНІК. Не хоча падпарадкавацца пастановам іншых, бунтуецца супраць улады шэфа і большасці.
- БЛАЗАН. Выдурняецца, весяліць, абарачае праблемы ў жарт.

- СІРОТКА. Хвалюецца, што не дасць сабе рады, не разумее, што іншыя хочуць ад яго.
- АБЫЯКАВЫ. Не хоча ўлучацца ў дыскусію, паказвае сваю нецікавасць.

“Акторы” сядваюць колам у цэнтры класу і раяцца, выбіраючы кірунак падарожжа, паводзячы сябе адпаведна інструкцыі, хоць не называючы свае ролі. Пасля сканчэння сцэнкі гледачы абмяркоўваюць паводзіны і выказванні паасобных актораў. Вызначаюць, хто якую ролю граў. Потым акторы апавядаюць, што яны адчувалі, граючы свае ролі. Ці яна ім падабалася, ці не. Падсумоўваючы, разам запісваем, якія паводзіны дапамагаюць, а якія перашкаджаюць рэалізацыі агульнага задання. Звяртаем увагу на тое, што кожная роля ў групе можа быць вартасцевай. Пад канец вучні малююць плакаты “Клімат нашага класу”. Такім спосабам вучні цягам 30 хвілін могуць распазнаць, якія ролі мы адыгрываем у групах і што спрыяе, а што перашкаджае супрацы. Яны ўваабляліся ў ролю, адчувалі клімат групы, дасведчылі.

МЯСЦОВАЕ САМАКІРАВАННЕ

*Добра, калі чалавек можа ганарыцца сваім
горадам, але яшчэ лепей, калі горад можа
ганарыцца ім.*

Абрагам Лінкальн

Гэтай цытатай я хачу распачаць раздзел пра мясцовае самакіраванне – бо школа нясе вялікую адказнасць за стаўленне вучняў да іх “малой бацькаўшчыны”. Звычайна я пачынаю з рыхтавання групамі вучняў буклетаў пра нашу гміну. Заданнем кожнай групы ёсць збор інфармацыі, што ў выніку ўтвораць буклет на некалькі старонак. Тэмы розныя: ад знаходжання і тэрыторыі гміны, праз звесткі пра цікавых асоб нашага гораду, гісторыю, турыстычныя каштоўнасці, помнікі мінуўшчыны, прэсу, школы да сталых імпрэзаў, ладжаных у гміне. Пасля сканчэння працы вучні ўжо разам праектуюць змест буклету і графічную форму. З часам назбіралася шмат сапраўды дасканала зробленых буклетаў. Каб нашыя высілкі не былі дарэмнымі, мы стварылі ў школьнай бібліятэцы Дакументальны цэнтр нашага раёну.

Улюбёная форма працы вучняў - выкананне заданняў на месцах, таму я заўсёды ладжу паход у наш выканкам. Перад гэтым я падрыхтоўваю заданні, якія ім трэба будзе выканаць. Яны павінны развязаць канкрэтныя справы або знаходзіць патрэбную інфармацыю, пр. зрабіць або памяняць пашпарт, атрымаць метрычную выпіску, зарээстравць прадпрымальніцкую дзейнасць і г.д. Заданні яны цягнуць перад самым уваходам у ўстанову, а я чакаю вонкі.

Хуткасьць развязання імі справаў здзівіла бы не аднаго дарослага. Некаторыя выбягаюць праз пяць хвілін і просяць наступнае заданне. Усё аднак залежыць ад зычлівасці чыноўнікаў і, ведама, спрыту моладзі.

Як прымаецца бюджэт гміны? Пастаўленае такім спосабам пытанне напэўна ўвядзе ў транс кожнага вучня. Настаўнік таксама павінен будзе папацець, каб растлумачыць больш-менш даходліва, што такое бюджэт. У ГАМШ-ы я раблю такую сімуляцыю. Дзялю вучняў на групы. Прашу, каб яны ўявілі сябе сябрамі розных камісіяў рады гміны: жыллёвай, гарадскога транспарту, культуры і спорту, бяспекі і парадку. Кожная камісія атрымлівае аркушы з прапановамі выдаткаў і іх коштамі. Прыкладам:

ПРАПАНОВЫ КАМІСІІ АДУКАЦЫІ.

Прапанаваныя выдаткі	Кошты
Утрыманне школаў і дзіцячых садкоў	3 600 000 зл
Закупка новых навуковых матэрыялаў у школы	100 000 зл
Рамонты школаў	1 300 000 зл
Вызваленне некаторых вучняў ад аплаты за абеды і бацькоў з малым заробкам ад аплаты дзіцячага садку	400 000 зл

Пасля група атрымлівае адпаведныя карткі, а іх заданне – выбраць з усіх прапаноў дзве, якія яны палічаць найважнейшымі. Далей мы інфармуем вучняў, што даход гміны складае 10 млн злотых. Гэтую квоту нельга перавысіць. Пачынаецца дыскусія, выказваюцца аргументы. Заўсёды выходзіць, што выдаткі большыя, чым 10 млн. Трэба выкрэсліваць асобныя прапановы. Камісіі бароняць свае інтарэсы, не хочуць, каб іх прапановы былі выкрэсленыя. Урэшце наступае галасаванне і амаль ніколі не ўдаецца прыняць бюджэт. Вучні падходзяць вельмі эмацыйна, утаесамляюцца з сваімі камісіямі. Чаму не змаглі прыняць бюджэт? – *Бо ўсе выдаткі былі важнымі.* – Гучыць адказ. – *Ну, і даходы бюджэту былі малыя.* – *Не, гэта выдаткаў было зашмат.* Вакол тэмы працягваецца дыскусія. Нашыя “маладыя дэпутаты” ўжо ведаюць, што прыманне бюджэту – гэта сапраўды складанае заданне.

ЯКІ ЛАД?

Адзіная перавага дыктатуры: табе не трэба гадзінамі сядзець ля радыё, каб ведаць, які будзе вынік выбараў

Франсуа Марыяк
(лаўрэат Нобелеўскай прэміі)

Тры дзяржавы і тры ўлады. Якія хібы і якія перавагі дэмакратыі, дыктатуры і анархіі? Ці патрэбная ўлада і якая найлепшая? Гэта адна з тэмаў у раздзеле “Прынцыпы дэмакратыі”. Вучні, падзеленыя на тры групы, знаёмяцца з прынцыпамі кіравання ў адной з трох дзяржаваў.

I. ДЭМАКРАТЫЯ.

Іх заданне – выбраць лідара. Ён будзе адказваць за кіраванне палітычным жыццём і паданне пастановаў рэшце класу. Яны могуць ствараць усялякія законы, але кожная пастанова мусіць атрымаць згоду большасці групы. Найлепш галасаваннем.

II. ДЫКТАТУРА.

Іх лідар – найвышэйшая асоба ў групе. Ён вызначае лёсы ўсіх грамадзянаў, прымае ўсе палітычныя пастановы, можа, але не мусіць пытацца пра меркаванні іншых. Лідар кантралюе тайную паліцыю, суды, войска, эканоміку, культуру, СМІ. Няшмат хто адважваецца працівіцца яго пастановам. Лідар стварае законы, надае і адбірае дзяржаўныя функцыі сябрам групы, адвольна распараджаецца грашмыма.

III. АНАРХІЯ.

Найлепей – калі ўлады ўвогуле няма. Кожны сам сабе паліцэйскі, настаўнік, генерал. Кожны можа патрабаваць усё і не падпарадкоўвацца пастановам.

Пазней усе дзяржавы, адпаведна вызначаным прынцыпам, павінны прайсці праз крызісныя становішчы. Выпрацаваць план, што дазволіць ім выжыць. Крызісам можа быць напад суседняй дзяржавы, што раптам атакавала межы. Танкі ворагаў прарываюць лінію абароны. Выведка перасцерагае, што вораг можа мець тайных агентаў. Вучні прымаюць план дзеяння і запісваюць яго. Іншы крызіс – гэта пераход улады пасля смерці лідара, а пазней доўгая засуха. Пасля чарговых прэзентацыяў разам думаем пра перавагі і хібы кожнага з спосабаў рэалізацыі ўлады. Высновы запісваем у форме табліцы. У падсумаванні заўсёды пытаюся пра адчуванні. Што адчувалі грамадзяне, ці прынятыя пастановы былі, на іх думку, справядлівымі? Запэўніваю, што дыктатура і анархія, заўсёды выходзяць не найлепш. Вучні адказваюць, што, калі б мусілі выбіраць, выбралі б дэмакратыю.

СУДЗЕЙСТВА

“Беззаконне пануе тады, калі законы благія або калі іх не слухаюць, або калі іх увозуле няма”.

Платон

*Уявіце сабе футбольны матч, на якім няма суддзі. Абедзве каманды зна-
ныя гострай і беспардоннай гульнёй, а стаўка матчу высокая. Як, на вашу
думку, выглядалі б падзеі пры такіх абставінах?* Такім спосабам я распачы-
наю заняткі, прысвечаныя судзейству (правосудію). Вучні даведваюцца, чаму
суддзі павінны быць незалежнымі, як выглядае структура суду і як праходзіць
судовае паседжанне.

Напэўна Вы помніце гучны фільм “Дванаццаць гнеўных чалавек”, дзе адну
з галоўных роляў грае Генры Фонда. Дванаццаць прысяжных у закрытым па-
мяшканні некалькі дзён і начэй дыскутавалі, вінаваты ці не вінавайца. Судовыя
працэсы – адна з улюбёных тэмаў кінарэжысёраў і аўтараў кніг.

На занятках ГАМШу мы таксама пракручваем хаду судовага працэсу.
Спачатку аднак знаёмімся з выглядам залі суду. А менавіта: дзе сядзіць га-
лоўны суддзя і прысяжныя, адкуль сведчаць сведкі, дзе стаіць лава пракурора,
адваката і вінавайцаў, урэшце, дзе сядзіць публіка. Пазней знаёмлю вучняў з
справай пра крадзеж машыны і ўзлом крамы. Выясняем сабе ўсе незразуме-
ласці, цягнем ролі і распачынаем працэс. У канцы гучыць прысуд, а пазней
дыскутуем пра абгрунтаванасць вердыкту на форуме ўсяго класу.

Найлепш аднак, калі атрымаецца зарганізаваць экскурсію ў бліжэйшы суд.
Да яе таксама належыць адпаведна падрыхтавацца. Вучні павінны даведацца:

- Якую тэрыторыю абымае сваім дзеяннем суд?
- Колькі справаў разглядае штогод?
- Якія мае аддзелы?
- Якія колеры абводак на тогаў суддзяў, адвакатаў і пракурораў?

Наведванне суду можа стацца пачаткам праекту “Шаноўны Вялікі Суд”. У
яго межах вучні збіраюць матэрыялы, што датыкаюць функцыянавання суду,
працы праўнікаў, а таксама выцінкі з прэсы пра гучныя судовыя працэсы.

ГРАМАДСКІЯ ГРОШЫ

“Рэч, найбольш складаная для зразумення ў свеце, – гэта падаходны падатак”.

Альберт Эйнштэйн

Што такое інфляцыя, адкуль яна бярэцца і якія яе вынікі? Механізм узнікнення інфляцыі я тлумачу, праводзячы аукцыён. Кожны атрымлівае па пяць картак, роўныя банкнотам наміналам 10 грошаў. Пазней праводжу аукцыён трох шакаладных батончыкаў. Іх уладальнікамі стануць вучні, што заплацяць найбольшы кошт.

Пасля першага туру запісваем атрыманы кошт на дошцы. Перад другім турам павялічваю колькасць грошай у класе і раздаю кожнаму па тры дадатковыя карткі. Батончык прадаецца па вышэйшым кошце. Яго таксама запісваю на дошцы. Перад трэцім турам зноў раздаю дадатковыя “грошы” і запісваю чарговы кошт за батончык.

Падсумоўваючы, глядзім, ці колькась прадаваных батончыкаў у кожным туры ўзрасла? Ці змяніўся кошт? Ці змянілася колькасць грошай? Механізм інфляцыі, аказваецца, вельмі просты для расшыфроўвання.

Інфляцыя расце, таму трэба шукаць працы! Дзеля гэтага ладзім класную біржу працы. “Працадаўцы” і “беспрацоўныя” па чарзе звяртаюцца да “працоўных” біржы, якія пазней імкнуцца злучыць шуканнікаў працы і працадаўцаў. Асобы, што знайшлі працу, становяцца каля сваіх працадаўцаў, а тыя, што не знайшлі, ідуць у касу па матэрыяльную дапамогу.

Калі не атрымалася знайсці працу, можа варта адкрыць сваю фірму? Я дзядлю вучняў на невялікія групы, якія разважаюць, якую фірму заснаваць. Пазней прыдумваюць назоў, фірмовы знак (лагатып), што прадукуе фірма, памер капіталу, тып таварыства, апісваюць, як фірма функцыянуе і апрацоўваюць фінансавы план. Падчас прэзентацыі, астатнія вучні мяркуюць, удзел у арганізацыі якой фірмы яны хацелі б узяць.

ГРАМАДСКІ ЎДЗЕЛ

Часта мы, дарослыя, разважаем, якія насамрэч маладыя людзі? Ці сапраўды маладыя палякі пасіўныя і зацікаўленыя толькі ў сваіх асабістых справах? Ці сапраўды яны не вераць у сэнс грамадскай актыўнасці? Не бракуе аднак тых, хто гатовы рызыкаваць сваім асабістым часам і энергіяй. Калі іх яшчэ адпаведна да гэтага падрыхтаваць...

Якія праблемы ўскладняюць жыццё жыхарам нашай мясцовасці? Спачатку ствараем спіс справаў, якімі варта заняцца. Потым групы выбіраюць тую,

што лічаць найважнейшай. Цягам каля двух тыдняў яны збіраюць інфармацыю і вызначаюць прычыны і наступнасці праблемы. Дзеля гэтага ідуць у бібліятэкі, мясцовыя СМІ, таварыствы, фонды, рады дэпутатаў, выканкамы, шукаюць інфармацыю ў Інтэрнэце і праводзяць выведы з жыхарамі. Даведваюцца, хто адказвае за развязанне праблемы. Апрацоўваюць свае спосабы развязвання – разглядаюць свае варыянты. Ведама, выбіраюць такія, які сапраўды іх кранае і рыхтуюцца да яго прэзентацыі перад класам. У час рыхтоўлі да прэзентацыі праекту дзялю вучняў на чатыры групы, якія маюць заданнем апрацоўванне плакатаў, што раскрыюць праблему і спосабы яе развязання. I група тлумачыць, у чым існасць праблемы, якой заняўся клас, і чаму яна важная. II група – як можна яе развязаць. III група адказвае за выбар найлепшага развязу, а IV апрацоўвае падрабязны план дзеяння.

Справы, што выбіраюць вучні, вельмі розныя: адныя стваралі канцэпцыю ўпарадкавання занядбалых тэрыторыяў, іншыя хацелі зліквідаваць вялікія сметнікі, што стаяць у цэнтры гораду, найчасцей аднак з’ўлялася праблема браку сцежкаў для ровараў. Пасля сканчэння праекту мы ацэньвалі, наколькі ў нас атрымалася прычыніцца да развязання праблемы. Перадусім, ці здолелі падрыхтавацца да таго, каб схіліць улады да ўвядзення сваіх ідэяў у жыццё, і чаму так па-праўдзе навучыліся.

Гэтыя заданні найчасцей рэалізуюцца ў межых акцыі “Маладыя грамадзяне дзеюць”, арганізаванай Цэнтрам грамадзянскай адукацыі ў Варшаве. У ёй бяруць удзел школы, дзе рэалізуецца праграма ГАМШ. Мэта праекту – выніковы ўдзел маладых людзей у грамадскім жыцці.

Еўрапейская інтэграцыя

Польшча робіць крокі да ўходжання ў Еўразвяз. Палітыкі згаджаюцца, што гэта адна з галоўных мэтаў замежнай палітыкі. Аднак уходжанне ў Звяз не будзе мажлівым без моцнага грамадскага падтрыму. Палякі ўсцяж мала ведаюць пра Звяз, таму на нашых занятках мы плануем дзеянні, на прасоўванне ўходжання Польшчы ў Еўразвяз, скіраваныя да моладзі.

Вучні ўяўляюць сябе дарадцамі прызначанага прэм’ерам паўнамоцнага ў справах прасоўвання еўрапейскай інтэграцыі. Пасля я дзялю іх на пяць групаў і даю адну з наступных формаў:

- тэлевізія (інфармацыйныя і рэкламныя праграмы),
- радыё (інфармацыйныя і рэкламныя праграмы),
- выдавецтвы (брашуры, улёткі),
- вулічная рэклама,
- вулічныя акцыі (мітынгі, хэпінінгі, фестывалі).

Прыкладам, група, якая апрацоўвае рэкламную акцыю павінна прыдумаць лозунгі, плакаты, сімвалы. Група, што рыхтуе хэпінінг, павінна скласці яго

падрабязны план. На канец практыкавання прадстаўнікі груп прэзентуюць свае праекты і адказваюць на пытанні сяброў.

З усіх ідэяў, аказаных раней, мы выбіраем мажлівую да рэалізацыі ў нашай школе. Прыкладам, мы пастанавілі, што гэта будзе арганізацыя еўрапейскага конкурсу “Падарожжа па Еўропе”. На школьным стадыёне адбыліся спартовыя спаборніцтвы і прэзентацыі розных краінаў. Дзеці падрыхтоўвалі спецыяльныя стэнды, дзе можна было знайсці ўсё, што асацыюецца з нейкай краінай. У Швайцарыі, прыкладам, быў шакалад, гадзіннікі, лыжы і фотаздымкі з заснежанымі горнымі схіламі. Польшча – гэта, ведама, бела-чырвоны сцяг і народная вопратка пад музыку Шапэна. Канкурэнцыі былі звязаныя з пераходжаннем “праз мяжу”: кожны ўдзельнік атрымліваў пашпарт і пасля здабыцця адпаведнай колькасці балаў пераходзіў з краю ў край. Пад канец вучні атрымалі ўзнагароды.

Пасля рэкламных акцыяў прымаюцца пастановы. У большасці дзяржаваў, што ўходзілі ў Еўразвяз, адбываліся па гэтаму пытанні агульнадзяржаўныя рэферэндумы. У Польшчы такі рэферэндум таксама адбудзецца. Каб падрыхтаваць да яго вучняў, я дзялю іх на дзве групы: адна імкнецца здабыць як мага больш аргументаў за ўходжанне ў Звяз, іншая – контраргументы. Мы запісваем іх на дошцы, а пазней выцягваем лёсы з трыма асобамі, якія возьмуць удзел у тэлевізійных дэбатах напярэдадні рэферэндуму. Астатнія вучні павінны нагадваць аргументы абодвух бакоў, а пазней ацэньваць выступы ўдзельнікаў дэбатаў. На канцы праводзім агульнакласнае галасаванне пра ўходжанне Польшчы ў Звяз.

ПРАВЫ ЧАЛАВЕКА

“Кожны чалавек мае права на жыццё, на свабоду і на асабістую недатыкальнасць”.

Усеагульная дэкларацыя правоў чалавека арт. 3.

Усе любяць казкі, а дзеці – найбольш, таму, праводзячы заняткі з правоў чалавека, мы можам, прыкладам, перанесціся ў свет сардэлек. Дакладна прасачыць лёсы жыхароў Планеты Сардэлька. Кіруе ёй Яго Высокасць Імператар Сардэльё XVII. Усё тут авальнага кшталту, нават паслоў сілком адкормліваюць да формы сардэлькі. Калі не атрымліваецца, мясцовыя аплеўваюць пасла і прымусова дэпартуюць на іншую планету.

Сярод жыхароў планеты вылучаюцца дзве катэгорыі: арыстакратыя (гэта сардэлькі ў цэлафане) і нявольнікі (без цэлафану). Нявольнікі служаць у палацы, працуюць на фабрыках або на полі. За сваю працу яны не атрымліваюць узнагароды, а благое яе выкананне жорстка караецца. Сардэлькі звязаныя

шнуркамі і ўтвараюць сем’і. Сям’я можа складацца з двух або больш сардэлек і ніколі не расстаецца. Калі бацькі працуюць, дзеці спакойна чакаюць, пад час дзіцячых гульняў бацькі глядзяць і таксама чакаюць.

Сем’і ў цэлафане маюць сваю талерку, сардэлькі без цэлафана не могуць яе набыць, бо не маюць грошай. Не могуць таксама падарожнічаць, а іх дзеці не ходзяць у школу. Права забараняе гэта, бо нявольнікам адукацыя непатрэбная. Вялікае права, гэтак званае “глустае”, складае Вялікі Імператар. За кожнае непадпарадкаванне праву пагражае гэтак званае “вялікае гатаванне”.

Сардэлькі ў цэлафане могуць належаць да аднаго з трох клубаў: Клубу аматараў муштарды, Клубу аматараў хрэну (мужчынскія клубы) або Клубу аматараў кетчупу (жаночы клуб). Намаганні стварыць Клуб аматараў маянэзу безвыніковыя. Хоць кожная, нават найменшая сардэлька пра гэта марыць, Вялікі Імператар не хоча нават чуць пра гэта.

Сардэлькі вераць у Добрую Гаспадыню. Гэта афіцыйная вера на планеце Сардэлька. Ёсць аднак і вернікі Злой Гаспадыні, але яны адразу выкрываюцца і сканчаюць у кропе. Зрэшты няма нічога складанага, каб іх ідэнтыфікаваць, бо яны крыху зеленаватыя і характэрна пахнуць. Гэта іх нішчыць.

На планеце Сардэлька трэба мець адпаведны форму, велічыню і колер. Гэтая планета знаходзіцца на адлегласці ў шмат светлавых год ад сонечнай сістэмы.

Вы хацелі б жыць на гэтай планеце? Бо я – не. Калі аднак мы ўвядзем вучняў у краіну сардэлек, можам іх спытаць: якія падставовыя правы і свабоды стаяць пад пагрозай і не рэалізуюцца? Што пагражае сардэльцы, калі яна парушыць закон? Якія правы маюць чужаземцы? Урэшце, як перамяніць сістэму, што пануе там, на дэмакратычную?

Іншай нагодай для ўзняцця тэмы правоў чалавека могуць быць нейкія асаблівыя абставіны або свята. Прыкладам 10 снежня, гэта гадавіна прыняцця Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, на ўсім свеце святкуецца Міжнародны дзень правоў чалавека. У звязку з гэтым, за месяц раней, мае вучні на занятках ГАМШ збіралі інфармацыю пра парушэнні правоў чалавека. Колькасць збертай інфармацыі была значнай. Таму мы пастанавілі арганізаваць адукацыйную праграму на цэлы дзень.

Мы падрыхтавалі выставу, а пасля яе агляду дзеці адказалі на пытанне: “У якіх краінах найчасцей парушаюцца правы чалавека?” Быў таксама конкурс, прысвечаны Усеагульнай дэкларацыі правоў чалавека, у якім трэба было дапасаваць малюнак да адпаведнага артыкулу Дэкларацыі. Зацікаўленасць узбудзіў паказ нацыянальных меншасцяў. Вучні ГАМШу падрыхтавалі стэнды пра колькасць прадстаўнікоў гэтай нацыянальнасцяў ў Польшчы, іх рэлігіі, звычаі. Можна было пасмакаваць стравы, паслухаць музыкі, убачыць вопратку. Мы запрасілі прадстаўніка Amnesty International, перад спатканнем з якім адбылася сімуляцыйная гульня “Ці знойдзецца дзесяць праведных?” У гульні ўдзельнікі выбіралі ўстановы, якія рэальна займаюцца абаронай правоў чалавека. Былі

абарончыя прамовы, а судовы трыбунал выдаваў прысуд. Адна з часткаў была прысвечана правам дзіцяці. Паказалі сцэнкі, ілюстрацыі некаторых артыкулаў Канвенцыі па Правах Дзіцяці або паказы іх парушэнняў. Пазней вучні адгавалі, якое права Канвенцыі было парушанае. Гэты дзень падабаўся ўсім, нават за-прошаным журналістам. Фрагменты нашай імпрэзы паказвалі праз тэлевізію, Польскае Радыё Шчэцін запісала праграму, а мясцовая прэса напісала артыкул.

ПРАБЛЕМА ўЦЕКАЧОЎ

Пры нагодзе агаворвання тэмы, прысвечанай правам чалавека, нельга не парушыць пытання ўцекачоў. Таму, пасля шматлікіх размоваў з моладдзю і пасля таго, як слова “ўцякач” выклікала смех, змеркавала, што гэта будзе сапраўдная навука ГАМШ – талерантнасці. Я пастанавіла правесці гульню “Пераходы”. У гульні вучні сачылі за трасай ўцекачоў, прынялі іх ролю ад моманту, калі тыя пачалі ўцякаць да часу, калі зноў мусілі вярнуцца дахаты.

Удзельнічала ў ёй ажно 60 вучняў. Спяра я падзяліла вучняў на “сем’і” і пазнаёміла з ролямі. Тады яны перажылі ўцёкі і расстанне з сям’ёй, хаваючыся ад бамбоўлі і спрабуючы з завязанымі вачыма знайсці ўсіх родных ды зноў злучыцца.

Наступная частка – гэта “Часовае сховішча” – сімуляцыйная дарога ў краіну прытулку. Тут яны прымалі пастанову пакінуць край. Думалі пра тое, што пакідаюць, і разважалі пра тое, што іх чакае пасля пераходу мяжы.

Шостая частка гульні – “Пераход мяжы”, тут яны ўсведамлілі складанасці, з якімі сутыкаюцца ўцекачы, калі ад іх патрабуюць запоўніць фармуляр на мове, якой не ведаюць. Найбольш эмоцый аднак выклікаў пераход мяжы – з завязанымі вачыма пераходзілі праз сетку шнуркоў з мноствам павешаных на іх бляшанак. Двойчы дакрануцца да бляшанкі значыла няўдалую спробу пераходу мяжы.

Сёмая частка – “Лагер”, дзе пасля пераходу мяжы шмат ўцекачоў павінна асесці. Жыццё ў лагеры жорсткае, аднак яны мусілі прыстасавацца.

Апошняя частка – “Вяртанне”. Большасць ўцекачоў хоча некалі вярнуцца на бацькаўшчыну, нават калі іх там чакаюць складаныя ўмовы жыцця. Гэтая частка паказвае некаторыя праблемы, з якімі сутыкаюцца ўцекачы пасля вяртання дамоў, асабліва пагроза мінаў, якія надалей могуць знаходзіцца ў розных месцах.

У “Падсумаванні” гульні вучні маглі выразіць свае эмоцыі на картках “Што адчуваеш?”. Кожны адзначаў твар, які найлепш выяўляў эмоцыі, адчуваныя пад час гульні. Найчасцей адзначалі: сум, расчараванне, палётку, непакой, шок, цягненне, прыгнечанасць і страх.

ВЫСНОВЫ

Праграма Грамадзянская адукацыя – цікавая, яе можна мадыфікаваць і пераносіць на глебу ўсёй школы і не толькі. Шмат элементаў я выкарыстоўваю для працы з вучнёўскім самакіраваннем, арганізуючы прыкладам дэбаты, Дні Еўропы, Дзень ўцекача або тыдні прысвечаныя культуры рэнесансу, барока.

Нельга апісаць тут усіх дзеянняў або формаў працы. Яны сапраўды вельмі разнастайныя. Вучні пішуць матываваныя лісты, шукаюць працу, закладаюць фірмы, праводзяць выведы. Граюць ролі, дыскутуюць, працуюць у горадзе, пішуць дакуманты ў афіцыйным стылі або ўрэшце разважаюць, як вывесці на замежныя рынкі польскі тавар.

У дадзены момант мае вучні не ўяўляюць сабе навучання традыцыйнымі метадамі. Урэшце яны вучацца практычным рэчам. Нават слабыя вучні з ахвотай ангажуюцца, бяруць удзел у занятках. Я цяпер таксама поўная энергіі, заангажаванная, маю ўсё больш ідэй. Навучаю з задавальненнем, хоць роля настаўніка патрабавала змены. З ментара-усязнайкі я мусіла пераўтварыцца ў правадніка, а часамі нават яшчэ ў аднаго ўдзельніка розных адукацыйных сітуацыяў.

Праграма стартвала ў верасні 1994 году, а год пазней заняткі паводле праграмы ГАМШ вяліся ўжо ў больш як 300 школах, у 140 гарадскіх і вясковых гмінах. Лічба школаў, у якіх рэалізуецца новая праграма, увесь час расце. Настаўнікі ўсё з большай ахвотай яе ўжываюць. Не баяцца, што на занятках шмат руху і гоману. Ведаюць, што ГАМШ заахвочвае быць актыўным, што ангажуе ў развязванне мясцовых праблемаў, пр. пракладанне сцежак для ровараў у мікрараёне або ладжанне выставы. Тыя, хто працуе па праграме *Грамадзянская адукацыя* ўпэўненыя, што гэтай праграмай кіруе прынцып Сенекі “Навучаемся не для школы, а для жыцця”.

Ганна Кастэцка – настаўніца Гімназіі №2 гораду Шчэцін

Пераклад з польскай мовы Ганны Паўлоўскай

Лявон Карповіч

НАСТАЎНІК У БЕЛАРУСКАЙ СІСТЭМЕ АДЛІКУ

ХАРТЫЯ ПРАВОЎ І АБАВЯЗКАЎ БЕЛАРУСКАГА НАСТАЎНІКА

„...іншых Бог паставіў у царкве, па-першае, апосталамі, па-другое, прарокамі, па-трэцяе, настаўнікамі...”

Першы ліст да карыньян апостала Паўла

Сістэма народнай адукацыі ў Беларусі цяпер перажывае глыбінны крызіс. Гэты стан абумоўлены супраціўнасцю заданняў, якія яна павінна развязаць ў інтарэсах каланіяльнай адміністрацыі і ў інтарэсах Беларускага нацыянальнага Адраджэння.

Праз доўгае вынішчэнне нацыянальнае сведамасці з запэўным намерам расьціць яе ў штучнай псеўдасаюзнай, а дакладней – псеўдарасейскай культуры, сістэма адукацыі ў Беларусі здэнацыяналізавалася.

Некалі Якуб Колас пісаў, што непрыязнае стаўленне будучага інтэлігента-беларуса да роднай мовы прышчапляецца з дзяцінства, з навучання ў народнай школе, а потым у семінарыі, дзе ўсё пастаўлена так, каб не толькі знішчыць да канца ў беларуса ўсё тое беларускае, што яшчэ засталася ў душы яго, але і „каб з яго зрабіць пакорную авечку, забіць мазгі, адным словам, выпусціць у свет балванчыка”. Вось чаму да апошняга часу аніводная вышэйшая навучальная ўстанова нашай краіны не рыхтавала настаўнікаў да выкладання дысцыплінаў на беларускай мове. Праз доўгія гады навучання і падвышэння кваліфікацыі настаўнікаў вучылі не таго, **як вучыць дзіця**, а таго, **што з ім рабіць**. Цэнтралізаваная сістэма Рускай праваслаўнай царквы, якая ёсць адным з асноўных сродкаў ужыццяўлення расейскай палітыкі, не можа паставіць пад сумнеў пытанне выкладання на расейскай мове і мажлівасць выкладання на роднай мове.

Мэта выхавання – стварыць такую асобу, якая здольная самакіравацца, а не такую, якая патрабуе кіравання з боку іншых. Гэтае залатое правіла ангельскага філосафа Герберта Спенсера (1820-1903) у савецкай сістэме перавярнулі дагары нагамі. Для навукі і выхавання ў школу накіроўваўся не такі настаўнік, які любіць дзяцей, а такі, які любіць свой дабрабыт, абапіраецца не на станоўчае, а канцэнтруе ўвагу на адмоўным. Вучань становіцца ворагам настаўніка, бо не даецца быць рабом пад наглядам органаў кантролю. Такі настаўнік бачыць у вучню крыніцу ўсіх сваіх непрыемнасцяў. Прымуслівы падкова стаў асноўным выхаваўчым метадам і на ім прыпыніўся ўвесь арсенал педагогічных сродкаў.

Наўпрэч былі адкінутыя агульначалавечыя каштоўнасці. „Калі я гавару мовамі чалавечымі і анельскімі, а любові не маю, то я – медзь пустазвонная. Калі маю талент прадказанніка і ведаю ўсе тайны і маю ўсякае пазнанне і ўсю веру да такой ступені, што магу і горы перастаўляць, але не маю любові, то я ніхто. І, калі я раздам увесь маёнтак мой і аддам цела маё на спаленне, а любові не маю, – няма мне ў гэтым ніякай карысці” – сказана ў лісце да карыньянаў апостала Паўла.

З прыходам незалежнасці сама значнай падзеяй восені 1991 году, якая духоўна паўплывала на беларускае грамадства, было прыняцце беларускай гістарычнай нацыянальнай сімволікі ў якасці дзяржаўных гербу і сцягу Рэспублікі Беларусь. Ужыццяўлялася і практычная праца дзеля надання беларускай мове статусу адзінага дзяржаўнага сродка зносінаў. Школы і дзіцячыя садкі пераходзілі на родную мову. Дзякуючы тым напрацоўкам і цяпер некаторыя з іх засталіся беларускамоўнымі. Гэты працэс насмерць перапалохаў ворагаў беларускай незалежнасці. Пасля прэзідэнцкіх выбараў 1994 году ўся ўлада ў Беларусі цалком перайшла ў рукі антыбеларускіх сілаў. Скарыстаўшы метады гвалтоўных маніпуляцыяў, былі сфальшаваныя вынікі рэферэндуму 1995 году і накінутая расейская мова ў якасці дзяржаўнай мовы беларусаў. А галоўны ўдар нанеслі па сістэме адукацыі. У выніку – адукацыя вярнулася ў каланіяльнае рэчышча, не паспеўшы перажыць „моманту праўды”.

Працэс пераацэнны каштоўнасцяў набыў здзелківы, і ад гэтага яшчэ балючайшы, характар. Тыя змены, што цяпер называюць „рэформай школы”, маюць на мэце ўсё забытаць, забалбатаць, пераваліць цяжар крызіснага стану на плечы „балванчыка” – зманкуртызаванага, матэрыяльна незабяспечанага настаўніка. Адзін толькі прыклад. З увядзеннем 10-бальнай сістэмы ацэньвання ад настаўніка патрабуюць самастойна распрацаваць метадыку ўжывання сістэмы, многароўневых тэсты, самастойныя і кантрольныя работы з прадмету выкладання. А незлічона колькасць навуковых супрацоўнікаў і чыноўнікаў ад адукацыі выдала толькі бесталковую інструкцыю. І тую на расейскай мове. Калі ж настаўніку будзе часу разбірацца ў стане грамадства і выяўляць сваю грамадзянскую пазіцыю? Адукацыя ў краіне набыла настолькі ўяўны антынародны характар, што нават з назвы слова „народная” улады сарамліва выкінулі.

Актуальна гучаць сёння словы беларускага публіцыста і празаіка Сяргея Папуяна (1890-1910): „Толькі адна гэта нацыяналізацыя (школы – аўт.) можа рассекчы гордзіеў вузел беларускай неразбярыхі, яна адна можа вывесці беларускі народ з таго пункту, у які завялі яго нашыя ўласныя вышэйшыя слаі сваёй антынароднай палітыкай, і паставіць яго на шлях агульначалавечага развіцця”.

Для поўнага нацыянальнага самавызначэння школы, без якога яна не выканае сваёй місіі, патрэбнае поўнае ўсведамленне ролі і прызначэння ў ёй настаўніка. Акупанты, знішчальнікі беларушчыны, добра разумелі гэтую ролю. Успомнім знакамітае: „Тое, што не зрабілі расейскія штэкі, зробіць расейская школа!” І зрабіла!

Рухаком маральнай і эканамічнай магутнасці кожнага народу, у тым ліку і беларускага, ёсць Нацыянальная Ідэя ў розных яе праявах: як прыгожы вобраз будучыні нашай краіны; змястоўная дынамічная сучаснасць; узнёслае заможнае жыццё. Пераканаўча піша намеснік міністра адукацыі Алег Слука: „Пачынаць трэба з беларускага дзяцінства. У кожнай сям’і, навучальнай установе, у дзяржаве напрошваецца новы стыль выхавання прадстаўніка будучага беларускага грамадства. Ідэалогіяй канструкцыі творчай душы і стваральнай псіхалогіі асобы ёсць прызнаная ўжо ўсім светам канцэпцыя сацыяльнага звароту да чалавека. Усе дасягненні навукова-тэхнічнага прагрэсу трэба сфакусаваць на абслугоўванні асобы. Дзеля чалавека існуе нацыя, грамадства, краіна. Інакш усё гэта губляе гуманістычны сэнс: у жабрацтве не заспяваеш, на могільках не затанцуеш.

Нацыянальная ідэя павінна стаць сведамасцю, перш-наперш маладога пакалення. У дзіцячым садку, у пачатковай школе разам з разуменнем святасці паняткаў „мама” і „тата” пільна патрэбна сфармаваць устойлівы, на ўсё жыццё, вобраз Бацькаўшчыны Беларусі. Не толькі як геаграфічнай назвы, дзе давялося нарадзіцца, або прытулку для пажыцця. Важна ўспрымаць Беларусь як святое месца на зямлі, адзін успамін пра якое выклікае трымценне душы і ўздымае чалавека ў палёт.

Дзеці павінны пачынаць дзень з малітвы аб сваёй Бацькаўшчыне. Не з замшэлага закутка для распранання ў дзіцячым садку, дзе апантанія бацькі пакідаюць сваіх дзяцей у спазненні на працу, а ў залі, аздобленай кветкамі над гербам і сцягам, пад прыгожыя мелодыі беларускай зямлі. У паэтычных вобразах гістарычнай мужнасці і велічнасці трэба закладваць падмурак патрыятызму асобы на стагоддзі і на ўсю гісторыю”.

Калі пасля стогадовай акупацыі ў 90-ых гадох XIX стагоддзя актывізаваўся беларускі нацыянальна-вызвольны рух, асноўнай сілай яго выступала інтэлігенцыя, перадусім студэнцтва і настаўніцтва. Яны разгарнулі вывучэнне гістарычнага мінулага беларускага народу, яго культуры, мовы, фальклёру. У 1905-06 гадох сярод настаўнікаў пашырылася ідэя стварэння свайго прафесійнага аб’яднання. У траўні 1907 году ў Вільні адбыўся Першы ўстаноўчы з’езд настаўнікаў Беларусі, дзе быў створаны „Беларускі настаўніцкі саюз”. З’езд сфармуляваў наступныя заданні арганізацыі:

1) перабудова справы народнай асветы на шырокіх свабодных дэмакратычных асновах на карысць народу, каб падняць яго грамадскую самасвядомасць;

2) уводзіць у школе навучанне на роднай беларускай мове;

3) дабівацца незалежнасці школы і настаўніка ад рознага начальства, а для гэтага выбіраць свае камітэты, якія і павінны назіраць за работай настаўніка ў школе.

Але грамадская думка ў беларускім грамадстве, якая склалася ў выніку расейзатарскай палітыкі акупацыйнай улады і Рускай праваслаўнай царквы, была ўжо скіраваная супраць выкарыстання роднай мовы. Таму трэба толькі дзівіцца, што за наступныя сто гадоў яшчэ большага знішчэння беларушчыны, мы маем тое, што маем.

Якуб Колас пісаў: „Беларускае слова асуджалася, высмейвалася, выганялася. З сведамасці народу вытраўлялася сама назва яго краіны. А на таго, хто выступаў з сваім родным словам, глядзелі як на дзівака, над якім можна было толькі пасмяяцца. Такія былі ўмовы жыцця”. У савецкія часы да гэтага дабавілася фізічнае вынішчэнне квету беларускай нацыі, у сучаснасці – д’яблава выдумка пра дзве родныя мовы. У тэя часы настаўнікі паднялі сцяг Адраджэння. Сёння прыйшла пара сучаснага настаўніка.

У Беларусі зараз існуюць два кірункі педагагічнай думкі: афіцыйны і нацыянальны. Яны адлюстроўваюць адваротыя інтарэсы каланіяльнай адміністрацыі з яе расейзатарскай інтэграцыйнай палітыкай і Нацыянальна-Вызвольнага Руху беларускага народу. Сутыкненне гэтых інтарэсаў у праблеме паклікання асобы педагога. Асобай педагога, а не тэхналогіямі, вызначаецца змест, працэс і вынікі выхавання. Паводле нямецкага педагога-практыка Фрыдрыха Адольфа Дыстэрвега (1790-1866) „найважнейшай з’явай у школе, сама навучальным прадметам, найжывейшым прыкладам для вучня ёсць сам настаўнік”.

Настаўнік павінен выконваць два заданні: першае – ведаць усе мажлівыя ўплывы навакольнага асяроддзя на дзіця, другое – вызначыць свае мажлівасці і функцыі, выходзячы з асаблівасцяў таго сацыяльнага інстытуту, прадстаўніком якога ён выступае. Тут разуменне чым прадстаўніком ёсць настаўнік – падставовае. На жаль, усведамленне прафесійнай значнасці сваёй працы, усведамленне сваёй нацыянальнай прыналежнасці і ролі ў многіх настаўнікаў на вельмі нізкім роўні або зусім страцілася ў выніку двухсотгадовай акупацыі.

Але ўсё большая колькасць настаўнікаў прыходзіць да разумення нацыянальнай ідэі і мусовасці зменаў. Яны сцвярджаюць, што выхаваннік з даручэння народу мае штодзённы доступ да самага дарагога народнага багацця – душы, розуму, думак, пачуццяў дзяцей. І ніякая сістэма не здольная, не зважаючы на ўсе намагі, пракантраляваць таго доступу. Пагляды данай часткі настаўнікаў адлюстраваліся ў „Хартыі правоў і абавязкаў беларускага настаўніка”, распрацаванай удзельнікамі семінару ў Шчэціне ў ліпені 2002 году. Сярод удзельнікаў былі настаўнікі рознага веку і стажу, настаўнікі з рознымі, часам да адваротных, паглядамі на рэчы.

ХАРТЫЯ ПРАВОЎ І АБАВЯЗКАЎ БЕЛАРУСКАГА НАСТАЎНІКА

Мы, беларускія настаўнікі, маем за мэту фармаваць запраўдных грамадзянаў дэмакратычнай незалежнай Беларусі, ічырых працаўнікоў і носьбітаў нацыянальных сямейных традыцыяў. Лічым, што дзеля дасягнення нашай супольнай мэты павінны ўжыццаўляцца наступныя правы і абавязкі настаўніка.

Настаўнік абавязаны:

- 1. Падвышаць свой прафесійны ровень.*
- 2. Улічваць у сваёй працы навіны сучасных педагогікі і методдыкі.*
- 3. Мець актыўную грамадзянскую пазіцыю.*
- 4. Фармаваць ў асобе вучня сведамага грамадзяніна і патрыёта Беларусі.*
- 5. Выхоўваць пачуццё незалежнасці і годнасці ў вучня.*
- 6. Фармаваць інтэграваную, усебакова развітую, маральную асобу вучня.*
- 7. Заахвочваць ініцыятыву вучняў, ствараць умовы для іх самаразвіцця.*
- 8. Быць цяроплівым і талерантным у дачыненнях з вучнямі, паважваць іх правы.*
- 9. Захоўваць зычлівыя дачыненні паміж вучнямі, настаўнікамі і бацькамі.*
- 10. Пільнавацца педагогічнай этыкі, быць прыкладам маральнасці, годнасці і сумленнасці.*
- 11. Забяспечваць дысцыпліну і парадак у школе.*

Настаўнік мае права на:

- 1. Удзел ў арганізацыі навучальнага і выхаваўчага працэсу.*
- 2. Выбар адукацыйных і выхаваўчых праграмаў, методдыкаў і тэхналогіяў, стварэнне аўтарскіх праграмаў.*
- 3. Годныя ўмовы працы, матэрыяльнае і тэхнічнае забеспячэнне навучальнага працэсу.*
- 4. Падвышэнне кваліфікацыі, перакваліфікацыю і самаадукацыю.*
- 5. Удзел у фармаванні характару і выгляду школы.*
- 6. Удзел у грамадска-палітычным жыцці і свабоду выказвання сваёй думкі.*
- 7. Павагу з боку адміністрацыі, вучняў і іх бацькоў.*
- 8. Патрабаваць выконвання вучнямі сваіх абавязкаў.*
- 9. Веданне нармацыйных актаў, якія рэгламентуюць дзейнасць настаўніка і арганізуюць вучэбна-выхаваўчы працэс.*
- 10. Учаснае атрыманне заробку, аплату дадатковых заняткаў.*
- 11. Чарговы аплочваны адпачынак і медычнае абслугоўванне.*

Выкананне вышэй пералічаных правоў і абавязкаў будзе спрыяць выхаванню свабодных людзей адкрытага, дэмакратычнага грамадства.

17 ліпеня 2002 году

Змест Харты паказвае жаданне настаўніка быць у маральных дачыненнях такім, якім ён хоча бачыць свайго выхаванца. Таму планка педагога тут мусіць быць вышэйшай за сядні ровень. Цешыць, што гэта разумее ўсё большая колькасць настаўнікаў. Прыкладам, у Слабодскай школе Браслаўскага раёну распрацаваны наступныя нормы штодзённых паводзінаў настаўніка:

1. Уходзь у клас з усмешкай. Гэта – уверцюра радаснага ўроку.
2. Спачатку навучы-потым апытвай.
3. Будзь справядлівым у ацэнцы ведаў і паводзінаў вучня.
4. Моцна трымай дадзенае дзеям слова.
5. Абарані вучняў ад усіх відаў свавольства.
6. Строга захоўвай дзіцячыя тайны.
7. Будзь вытрыманым і цяплівым. Ніколі не апускайся да абразы і знявагі вучняў, і яны ніколі не абразяць і не зняважаць цябе.
8. Будзь прыкладам ў усім: у працы, паводзінах, адзенні.
9. Ніколі не патрабуй ад вучняў таго, чаго не робіш сам.
10. У любой сітуацыі ўмей паставіць сябе на месца вучняў.
11. Памятай: зразумець вучня ты зможаш, толькі калі яго палюбіш.
12. Ні на хвіліну не пераставай вучыцца.
13. Ніколі не скардзіся на сваіх вучняў. Памятай: добры настаўнік бывае незадаволены толькі сабой.
14. Не параўноўвай вучняў: у адных гэта развівае зайздрасць, у іншых – лісліваць, крывадушнасць.
15. Давярай вучням.
16. Будзь велікадушным да таго, хто спатыкнуўся.
17. Калі праўда не твая, напросі ў вучня прабачэння. Гэта ніколі не прынізіць уласнага аўтарытэту.
18. Адшукай добрае нават у самага нядбайнага вучня.
19. Жыві інтарэсамі дзяцей.
20. У школу ідзі, як на свята: інакш табе няма чаго там рабіць.

Яшчэ адна група педагогаў у ходзе арганізацыйна-дзейнасцявай гульні „Пошук” распрацавала змест законаў, якія дапамогуць у фармаванні запраўдных грамадзянаў дэмакратычнай незалежнай Беларусі:

Закон праўды:

памятай, што праўда патрэбна не толькі табе, але і людзям, якія знаходзяцца вакол цябе. Будзь праўдзівы!

Закон добра:

будзь добры да блізкага, і дабро вернецца да цябе.

Закон клопату:

перш чым патрабаваць увагі да сябе, праяві яе да людзей, якія знаходзяцца вакол цябе. Помні аб іх інтарэсах і патрэбах.

Закон каханья:

каханне – адно з найстаражытнейшых і найбольш паважаных пачуццяў, не саромейся яго.

Закон міласэрнасці:

табе сёння добра, але побач могуць быць людзі, у якіх слёзы на вачох. Не забывай пра іх.

Закон памяці:

народ, які забыў сваю гісторыю, памрэ; помні пра свой народ і сваю гісторыю!

Закон павагі:

хочаш, каб цябе паважалі, паважай чалавечую годнасць іншых.

Закон старасці:

памятай, што старасць паважаетца ў усіх народаў, будзь цывілізаваным.

Закон свабоды:

кожны чалавек хоча быць свабодным, і, адстойваючы сваю свабоду, не забывай пра свабоду іншага чалавека.

Закон смеласці:

учора ты збаяўся, але сёння ты ў нас у калектыве, будзь смелы!

Закон гонару:

успамінай пра сваю фізічную сілу толькі сам-насам з сабой, памятай пра сваю духоўную сілу, абавязак, высакароднасць, годнасць.

Услед за разуменнем прафесійнай значнасці ідзе прафесійная перакананасць. З перакананняў фармуецца прафесійнае майстэрства і педагагічная пазіцыя. Найгалоўнейшая дарога чалавечага выхавання – перакананне, а на перакананне можна ўплываць толькі перакананнем. Хто не ведае куды плыве, таму няма спадарожнага ветру. Удзельнікі Шчэцінскага семінару вызначаюць наступную місію школы. Школа існуе для таго, каб:

- 1. Адаптаваць маладога чалавека ў грамадстве.*
- 2. Памагчы знайсці ў ім сваё месца.*
- 3. Навучыць жыць годна.*
- 4. Устанавіць прыналежнасць лакальную, нацыянальную, культурную, сусветную (як грамадзяніна сусвету).*

5. Паказаць абсяг традыцыйных каштоўнасцяў, якія ствараліся намі праз тысячагоддзі і памагчы прыняць іх як уласныя.

Абагульняючы, можна сказаць, што школа мусіць дапамагчы чалавеку, каб ён сам з сябе зрабіў чалавека. Добрая школа тая, што:

1. Карыстаецца павагай у супольнасці.
2. Не замінае дзіцяці ў яго развіцці.
3. Ёсць не столькі дзяржаўнай установай, а месцам сяброўскім, свойскім, у якім кожны можа быць партнёрам кожнага.
4. Заўсёды адкрытая.
5. Уякую ідуць з ахвотай, а пакідаюць з надзеяй вярнуцца.

Каб школа была такой да дзяцей, не грэх карыстацца з наступных парадаў:
– Не лайся на дзяцей раніцай – сонца будзе для іх шэрым. Не лайся днём – неба будзе для іх пахмурным. Не лайся на ноч – месяц будзе для іх чорным. Наагул не лайся!

– Крытыкуй дзяцей не з задавальненнем, а з болем. Пакуты калечаць псіхіку дзіцяці. Асабліваю ўвагу – пакутам дзіцяці. Тут мы не маем права быць абьякавымі.

– Стаў сябе часцей на месца шчаслівых, але асабліва – няшчасных. Любі ўсіх дзяцей, а больш за ўсіх – самых для цябе непрыемных.

– Настаўнік, забарона – часцей за ўсё прыкмета тваёй слабасці, а не сілы. Старайся часцей гаварыць „можна”.

– Дзіця ў барацьбе супраць несправядлівасці часцей атрымвае апёкі сэрца, чым дарослы; яно слабейшае, і гэтыя „апёкі” застаюцца іншы раз на ўсё жыццё.

– Чалавек наводзіцца ў жыцці трыма пачуццямі: верай, надзеяй і любоўю, але любоўю – найбольш.

– Настаўнік павінен разумець, што ўвесь сэнс яго існавання ў яго карысці для дзіцяці. Таму нельга не даць слова гэтаму дзіцяці.

Колькасць настаўнікаў, якія пільнуюцца Нацыянальнай ідэі няўхільна расце. Яны здольныя і абавязаныя ўнесці ў адукацыйную сферу новы асветніцкі элемент: выхаванне моцнай веры беларусаў у канечнасць стварэння для сябе заможнага годнага жыцця. Зрабіць гэта пажыццёвым і пачэсным абавязкам у дасягненні прыгожай мэты – шчаслівага сёння і яшчэ больш захапляльнае будучыні. Дзеля таго наспеў час стварэння грамадскага аб'яднання настаўнікаў – патрыётаў.

Лявон Карповіч – настаўнік сярэдняй школы, жыве ў мястэчку Луна Мастоўскага раёну. З'яўляецца сябрам Кансерватыўна-Хрысціянскай партыі Беларускага Народнага Фронту.

Юры Пацюпа

ВЫХАВАННЕ ПАТРЫЯТЫЗМУ НА ЗАНЯТКАХ ЛІТАРАТУРЫ

1. 3 гісторыі праблемы. Дыдактычная літаратура для чалавека з добрым эстэтычным густам была і застанецца літаратураю нізкасортнаю, другараднаю, або, папросту, недалітаратураю. І ці можна ў такім разе ставіць пытанне пра патрыятычнае або якое іншае выхаванне на занятках літаратуры? Ці не ёсць гэта прафанацыяй самой літаратуры? Больш таго, найвыдатнейшыя тэксты могуць страціць свае якасці, калі іх ужываць як падручны матар'ял. Л.Х.Борхес некалі заўважыў, што тэксты ёсць такімі, якімі мы іх хочам бачыць. Найталенавіцейшы верш ужыты як тэкст „папсовае” песенькі мала ўздыме якасці „папсы”, а хутчэй сам апусціцца да яе межню. Натхнёны раман ператворыцца ў паўзучую дыдактыку, калі ім карыстацца як павучальным матар'ялам. В.Шклоўскі ўжыткавае прытарнаванне літаратуры параўноўваў з забіваннем цвікоў самаварам: рабіць гэта можна, але нязручна.

З іншага боку, літаратура выхоўвала заўжды, незалежна ад таго ці яна несла ў сабе дыдактычны зарад ці не. І, што цікава, выхаваўчая роля літаратуры ўзрастала не ад ступені яе дыдактызму, а ад агульнага статусу, месца, якое тая займала ў жыцці грамадства. Літаратурацэнтрычнае XIX стагоддзе ў гэтым плане асабліва вылучаецца. Можна прытачыць нямала прыкладаў, як жывыя людзі выбудовалі сваё жыццё на ўзор жыцця літаратурных герояў. Як ні дзіўна, часцей за ўсё здаралася, што ўплыў літаратуры быў адваротна прапарцыянальны ступені яе павучальнасці.

Каб разабрацца з гэтым парадоксам, трэба звярнуцца да гісторыі. Тое месца, якое займае мастацкая літаратура ў сучасным навучанні было за ёю не заўжды. У сярэднявеччы літаратура ўважалася за пустую забаву і таму не была, і не магла быць спакмянём вывучэння. Універсітэцкая асвета мела два цыклы навук, **трывіюм: граматыку, дыялектыку і рыторыку** ды **квадрывіюм: музыку, арытметыку, геаметрыю і астраномію**. Трывіюм станавіў сабою цыкл навук *моўных*, які сёння мы маглі б назваць гуманітарным. Першаю ступенню навучання ў ім была граматыка, другою – дыялектыка (так тады называлі фармальную логіку), а завяршальным курсам, які лучыў у сабе два першыя і ўздымаўся на новую прыступку ведаў – з'яўлялася рыторыка.

Рыторыка, як слухна зазначае французскі літаратуразнавец і філосаф Р.Барт, станавіла сабою ўнікальнае адзінства тэорыі мовы і тэорыі літаратуры. Сярэднявечная сістэма ведаў з цягам часу ўскладнялася, дапаўнялася, доўга яшчэ захоўваючы гэты старажытны каркас. Але к пачатаку XIX стагоддзя яна канчаткова разбураецца. Рыторыка як дысцыпліна зазнае найбольшы глум,

становячыся хлопчыкам для біцця. Яе ніхто ўжо не бярэ ў разлік. А звязаная з ёй паэтыка Арыстотэля перастае быць універсальнаю мераю вартасці літаратурных твораў.

Новая навука, літаратуразнаўства, асабліва культурна-гістарычная школа, цэнтар увагі з самых літаратурных твораў пераносіць на тых вонкавыя, сацыяльна-гістарычныя, абставіны, што паўплывалі на творчасць пісьменніка. Пазней савецкае марксісцка-ленінскае літаратуразнаўства не здолела вынайсці нічога лепшага. Набыткі культурна-гістарычнага метаду леглі ў аснову школьнага разумення і вывучэння літаратуры. Яшчэ большы ўплыў на школу зрабіла блізкая да культурна-гістарычнае школы расейская рэальная крытыка Бялінскага – Чарнышэўскага – Дабралюбава, якая мастацкія тэксты імкнулася расшыфроўваць як актуальную, надзённую публіцыстыку.

Такім парадкам у савецкай школе склаўся падыход да тэкстаў, пры якім можна гадамі вывучаць літаратуру, але так і не навучыцца яе прыёмаў. Думкі і паводзіны мастацкіх герояў тут разглядаюцца, быццам гэта думкі і паводзіны рэальных людзей: ім даецца маральная ацэна, яны параўноўваюцца з уласнымі думкамі і паводзінамі. Усё разам гэта не без гонару называецца вывучэннем „зместу”. Вывучэнню „формы”, уласна паэтыкі, адводзіцца пабочная роля.

Калі разважыць даную сітуацыю бесстаронне, то можна сказаць, што на занятках літаратуры існуе не філалагічная, а маральна-этычная практыка. З гледзішча філалогіі яна заганная на ўсе сто працэнтаў, а з гледзішча этыкі – хутчэй наадварот. Нездарма такі парадаксліст як А.Зіноўеў ухваліў савецкае выкладанне літаратуры. Зрэшты, савецкіх літаратурнікаў шмат у чым апярэдзілі антычныя кінікі і хрысціяне. Ён айчынай традыцыі арыгінальнае абгрунтаванне практычна-вобразнага спасціжэння этыкі даецца яшчэ ў філосафа XI стагоддзя, мітрапаліта Іларыёна Кіеўскага.

2. Мітрапаліт Іларыён або Аперацыянальная этыка. Помніцца, у юнацкія гады, калі ў школе пачалі ўводзіць этыку як новую дысцыпліну, мяне не пакідала думка пра непатрэбнасць яе. Маўляў, тым самым, толькі з большым поспехам, займаецца літаратура. І гэтак яно было насамрэч. Літаратуразнаўства, правальнае з гледзішча філалогіі, паказала сябе як найлепшая форма этычнага выхавання. Успомнім, што пісаў мітрапаліт Іларыён у „Слове пра закон і ласку”:

Ласка і жада Бога: „Як не пара мне зысці на зямлю і збавіць свет, дык зыдзі на гару Сінай і закон устанаві” (24-25). Ён адзіны, які чыніць цуды, які ўстанавіў закон на прыгатаванне праўды і ласкі (24-25); апраўдаў уперад род Абрагамаў скрыжалямі і законам, а тады Сынам сваім усе народы збавіў (10-12). І ўжо не вяльмуецца ў законе людства, але ў ласцы вольна рухаецца (111-112). І таму закон, як вечаровая зорка згас (214-215).

Пад тэрмінам *ласка* Іларыён разумее хрысціянства, Новы Запавет, а пад тэрмінам *закон* – юдэйства, Стары Запавет. Калі містычную форму экзэгетыкі

мітрапаліта перакласці на мову сучаснае навукі, то можна сказаць так, што перавагу хрысціянскае этыкі ён бачыць у жывой, набліжанай да чалавека форме пазнання. Не мёртвыя скрыжалі дзесяці заповедзяў прапануе хрысціянства, а жывы прыклад Сына Богага. Хрысціянства паводле Іларыёна не зводзіцца да тае ці іншае сумы маральных наказаў, бо найлепшыя маральныя наказы не здольныя абняць усіх складанасцяў жыцця. Можна ўкласці найлепшую дэфініцыю добра, завучыць усе маральныя імператывы, але так і не навучыцца іх тарнаваць і не стаць урэшце маральным чалавекам. Не адцягненыя тэалогія, а практыка самога Хрыста і ўсіх хрысціянскіх святых ёсць запраўднаю школаю дабратлівасці.

Падобную этыку можна назваць **аперацыянальнаю**. У фізіцы пад аперацыяналізмам даўнімаецца з'ясненне навуковых паняткаў не як слоўных значэнняў, а як сумы практычных вымярэнняў, *аперацыяў*, што вызначаюць абзначаны паняткам аб'ект. Аперацыянальны падыход да этычных праблемаў сустракаецца ўжо ў Дыягена Сінопскага, нездарма кінікаў так часта параўноўваюць з першымі хрысціянамі. Ужо тады, з гледзішча скрайняга практыцызму (лепш сказаць – наміналізму), ён спрачаўся з платонаўскім тэарэтызмам:

Гегесі прасіў пачытаць што-колечы з яго твораў. „Дурань ты, Гегесі, – сказаў Дыяген, – замест маляваных ты выбіраеш запраўдныя фігі, а жывой навукі не заўважаеш і вымагаеш пісаных правілаў.”

Вось жа, мастацкая літаратура і стала практычна формою аперацыянальнае этыкі на ўзор евангельскіх прыпавесцяў і жывотаў святых. Яна не дае канчатковага развязання тае ці іншае этычнае праблемы, але вучыць разважаць над маральным выбарам. Выхаваўчая функцыя літаратуры вынікае ўжо з самой цікавасці да яе. Аднак лучнасць паміж тэкстам і чытачом даволі складаная і ўжыццяўляецца апа-сродкавана.

Калі выхаванне літаратураю адбываецца праз вывучэнне зместу, то, зразумела, што базаю для патрыятычнага выхавання ёсць гістарычная тэматыка. З вуснаў многіх беларусаў мне даводзілася не раз чуць, як першыя патрыятычныя пачуцці ў іх абудзіліся пад уплывам Уладзімера Караткевіча.

3. Уладзімер Караткевіч або Выхаванне для ўсіх. Ангельскі філосаф Дж.Лок лічыў, што нязменнасць асобы выражаецца перадусім ў устойлівасці памяці. Калі ж нацыю разглядаць як пэўную цэласць, адметную асабовасць, то дасягнуць яе рэальнага, а не метафарычнага адзінства можна толькі на падставе гістарычнае памяці. Гістарычная памяць не даецца ў гатовым выглядзе, яна вымагае штодзённага культывавання і ўзнаўлення. Пачынаннік беларусістыкі Я.Карскі некалі заўважыў: ніводзін народ не помніць свае мінуўшчыны. Толькі пісьменства, літаратура дае падставу для стварэння інстытуту гістарычных ведаў. Зразумела, у паданнях і міфах пэўныя звесткі таксама захоўваюцца, але, як слухна заўважае Р.Барт, „міф пазбывае спакмень, пра які ён апавядае, усякай гістарычнасці.”

І зусім невыпадкова, што менавіта гісторыя ёсць асноваю, стрыжнем усякага патрыятычнага выхавання. Мастацкая форма літаратуры дазваляе спалучыць

карыснасць гістарычных звестак з займальнасцю і даступнасцю выкладу. У ХХ стагоддзі, як толькі пачалося беларускае адраджэнне найдальнабачнейшыя пісьменнікі, К.Каганец, В.Ластоўскі, адразу ўзяліся за ўзнаўленне і стварэнне нацыянальнае гістарычнае сведамасці. Ён абагульненай, рамантызаванай форме гэтую ж мэту сцігавалі Я.Купала, М.Багдановіч і інш. Зрэшты, яшчэ К.Каліноўскі ў „Мужыцкай праўдзе” неадменна апеляваў да гістарычных фактаў.

Але беларуская літаратура доўга чакала свае паўнавартае гістарычнае прозы. Нельга сказаць, што такой прозы не існавала, проста яна мела нейкі фрагментарны характар, а нярэдка была і *псеўдагістарычнаю*. Ідэалагічна аформленая няпамяць (манкуртызацыя) стаяла ў СССР на перашкодзе самаідэнтыфікацыі беларусаў. У.Караткевіч першы, хто не толькі зразумеў крытычнасць становішча, а чынна і паслядоўна стаў з ім змагацца. І сёння ён праўдзіва лічыцца бацькам беларускае гістарычнае прозы.

Як відаць з дзённікаў, боль за свой народ у Караткевіча даходзіла да чыстага месіянізму. Прыкладам, у 1980 годзе ён занатаваў сабе:

Часам, у злыя гадзіны, я нават не ведаю, ці люблю я беларусаў, да якіх маю гонар належаць. За бязмежную цяпцімасць да таго, да чаго не трэба, за мяккасць, што мяжуе з рэптыльнасцю, за тое што яны занадта сумленныя і „верныя Янукі”. Але нават у тыя хвіліны я разумею, з пагардай да самога сябе (бо яны – гэта я), што адна справа не любіць чалавека і зусім іншая – не ратаваць яго, калі ён топіцца. <..> Я стану ратаваць. <..> І хаця на таўшчыню воласа, наколькі хопіць маёй сілы, я прыбліжу іх паратунак. Уратую іх (181).

Падобныя разважанні мы можам сустрэць і ў ранейшых, 1963 году, дзённікавых запісах, з якіх вынікае, што праблема гістарычнае памяці хвалявала У.Караткевіча ад дзевятнаццаці гадоў:

Мне заўсёды краяла сэрца нейкая недарэчная прамежкаваць нашага народу <..>.заўсёды ён за кагосці. І амаль ніколі ён не бывае сам за сябе. 14 гадоў як я зразумеў гэта, і ўсё гэта стала для мяне адной вечнай крыніцай пакут. І яшчэ трохі – шчасця, падфарбаванага горкім гонарам. Таму што мне нічога і нікога не трэба, акрамя гэтых людзей, якім я непатрэбен і якім непатрэбна іх імя (166).

Запісы рабіліся для сябе, а ў вершах месіянізм уласны – ужо трансфармуецца ў месіянізм беларускага народу:

*На Беларусі Бог жыве, –
Так кажа м о й просты народ.
Тую праўду сцвярджае раса ў траве
І адвечны зор карагод.*

За часы незалежнасці творы У.Караткевіча ўвайшлі ў школьныя праграмы. Некалькі гадоў газета „Наша Ніва” праводзіла апыт чытачоў „Сто беларускіх кніг ХХ стагоддзя”. І выявілася: найвышэйшы рэйтынг мае *Ў.Караткевіч*

(277), значна апярэджваючы тым самым *В.Быкава* (209), *Я.Купалу* (129) і *Я.Каласа* (120). У цэлым, калі не лічыць класікаў, гістарычныя пісьменнікі маюць сама высокія рэйтынгі: *У.Арлоў* (71), *Л.Дайнека* (41), *В.Інатава* (12), *К.Тарасаў* (40), *В.Чаронка* (71)

Чыстыя гісторыкі або пісьменнікі, якія пісалі пра гісторыю не ў мастацкай форме, маюць куды меншую колькасць прыхільнікаў: *М.Гайдук* (10), *А.Грыцкевіч* (1), *В.Грыцкевіч* (4), *М.Ермаловіч* (70), *С.Ёрш* (2), *У.Ігнатоўскі* (31), *Г.Кісялёў* (1), *А.Краўцэвіч* (3), *І.Кузьняцоў* (1), *Ю.Лабынцаў* (2), *І.Ласкоў* (2), *А.Латышонак* (1), *Л.Лыч* (5), *А.Мальдзіс* (17), *В.Насевіч* (2), *С.Падокішын* (3), *Г.Пікарда* (1), *У.Пічэта* (1), *А.Рогалеў* (2), *І.Саверчанка* (7), *Г.Сагановіч* (49), *М.Ткачоў* (21), *В.Тумаіш* (2), *Ю.Турунак* (25), *М.Улашчык* (12), *П.Урбан* (7), *А.Цвікевіч* (14), *М.Чарняўскі* (2), *Г.Штыхаў* (2), *З.Шыбека* (1), *Я.Юхо* (9) Але калі ўлічыць, якое месца адводзіцца гісторыкам, наагул гістарычнай тэматыцы ў спісе мастацкае літаратуры, то й гэтыя лічбы будуць нямала значыць.

Уплыў гістарычнае белетрыстыкі на чытача параўнальна прасты і таму масавы. Адбываецца ён праз пазнанне зместу: спрацоўвае некалькі „наіўных” механізмаў эстэтычнага ўспрыняцця.

Механізм першы: *займальнасць*. Незаймальны гістарычны раман, або аповесць, апавяданне школьніку лепш не прапаноўваць, бо гэта толькі наробиць шкоды. Калі нецікавы твор і будзе прачытаны – непрыязнасць да яго выльецца ў непрыязнасць да літаратуры ў цэлым, нават – да мовы. Зрэшты, яшчэ ў XIX стагоддзі, калі займальнасць утаесамлялася з нязбожнасцю, многія аўтары, як, прыкладам, *Л.Керал* настойвалі на антыдыдактызме.

Механізм другі: *утаесамляне*. Цікавы сюжэт мусіць дапаўняцца яркімі, цікавымі героямі. Мужчынскія гістарычныя вобразы захапляюць мужнасцю, жаночыя – жаночкасцю. Ні пісьменніку ні настаўніку ні ў якім разе нельга ідэалізаваць герояў. Наадварот, канцэнтрацыя ўвагі на складанасцях характэру ажыўляе постаці, набліжае іх да чалавечага разумення.

Механізм трэці: *род*. Пазнання і зразуметыя гістарычныя рэаліі падлягаюць сінтэзу. Тут спрацоўвае ўласцівае кожнаму чалавеку, хоць і моцна паслабленае ў наш час, пачуццё роду. Далёкія продкі – становяцца блізкімі, роднымі, гісторыя – часткаю асабістага свету.

Доўгі час беларусам убівалі ў галовы іх сярмяжнасць і вясковасць. На сённяшні дзень актуальна падкрэсліваць шляхетнасць беларускае літаратуры, важную ролю магнатаў і шляхты ў айчыннай гісторыі. Але ні ў якім разе нельга гэта рабіць на шкоду традыцыйнае сялянскасці. Наадварот, варта спалучаць і судараўняць розныя гістарычныя вобразы беларусаў. Прыкладам, паказаць блізкасць такіх розных паэтаў як *Ф.Багушэвіч* і *А.Абуховіч*. Дарэчы, цяжэй гістарычная тэматыка раскрываецца ў паэзіі. Вершы вымагаюць падрабязнага каментару, тонкага і гнуткага разумення паэтычных вобразаў.

Нягледзячы на агульнадаступнасць гістарычнага жанру, не ўсіх ён цікавіць аднолькава. Так, на большыню маіх сучаснікаў уплываў *У.Караткевіч*. Тыя,

што не захапляліся чытаннем кніг – становіліся патрыётамі праз беларускі рок, асабліва рок-гурт „Мроя” (цяпер – „НРМ”). А некаторыя (і я ў тым ліку) прышлі да беларускаці праз вершы Алеся Разанава. Для інтэлектуальна арыентаванае моладзі ён падаваўся магам, чарадзеем, складанейшым за ўсіх сусветных мадэрністаў.

4. Алеся Разанаў або Выхаванне не для ўсіх. У другой палове 80-х гадоў у Беларусі з’явілася літаб’яднанне „Тутэйшыя”. Адною з прычынаў заняпаду цікавасці да беларускае літаратуры „Тутэйшыя” абвясцілі „шэрасць” твораў айчынных пісьменнікаў і ўзялі курс на абнаўленне тэматыкі ды пашырэнне жанравасці краснага пісьменства. Тэзіс „Тутэйшых” шмат у чым быў спрэчны, але вялікая доля праўды ў ім была. Добрыя, адметныя творы на роднай мове – гэта найлепшы патрыятычны аргумент. Значанне якасці нацыянальнае літаратуры ў свой час асабліва завастрыў М.Багдановіч, які прызнаваўся ў лістох:

[Даўнейшымі формамі верша] я зацікавіўся, маючы на ўвазе не толькі іх красу, не толькі палепшанне версіфікаатарскай снароўкі пры працы над імі, але і жаданнем прышчэпіць да беларускай пісьменнасці здабыткі чужаземнага паэтычнага труда, памагчы атрымаць ёй больш еўрапейскі выгляд. Апрыч таго, фактам з’яўлення іх хацеў я давесці здатнасць нашай мовы да самых строгіх вымог вяроўнай формы..

Багдановіч выканаў намеркаваныя заданні, але літаратура не можа здаволіцца аднойчы знойдзеным. Рана ці позна настае крызіс усіх існых жанраў. Апошні такі крызіс беларуская літаратура перажыла ў другой палове 80-х. Тады катэхізісам маладых паэтаў і філосафаў стаў сама загадкавы зборнік А.Разанава „Шлях 360” (1981). Зрэшты, паэт яшчэ ў 1965 годзе для сябе і для сваіх наступнікаў падрыхтаваў катэгарычны імператывы:

*...Задумай велічную справу
І пракрычы: „Іду на вы!”
Сівы стары хісне плячыма
І, быццам гледзячы ў ваду,
Прамовіць мудра: „Немагчыма,
Як два разы быць маладу”.
Пакажа доўгія разлікі
І стосы спісаных папер,
А ты ў рашучасці вялікай
Яму сягоння не павер.*

Пачуццё інтэлектуальнае магутнасці нацыянальнае літаратуры, як бы гэта ні здавалася дзіўным, даволі моцны выхаваўчы фактар. Цэнтрам беларускіх інтэлектуальных шуканняў стала паэзія. Гэты жанр – сам праз сябе куды элітарнейшы за прозу. Перш-наперш паэзія мусіць быць цікаваю і адметнаю

фармальна – таму ёй цяжэй захапіцца. А захапіўшыся – практычна нельга не заразіцца патрыятызмам. Пры ўсёй элітарнасці, у паэзіі таксама ёсць шэраг механізмаў заахвочвання. Улюбёным паэтам беларусаў, паводле маіх уласных назіранняў, ужо шмат гадоў застаецца М.Багдановіч. Купалу і Коласу аддаюць належную даніну павагі, але чытаюць усёроўна Багдановіча.

Перш, чым даваць якое тлумачэнне данаму феномену, трэба ўспомніць тую класіфікацыю, якую даў гэтым песняром Адам Бабарэка. Ён схарактарызаваў Коласа як *эпіка*, Купалу як *трагіка*, а Багдановіча як *лірыка*. За класіфікацыяй Бабарэкі прасвечвае падзел Ніцшэ на мастакоў *апаланійскага*, *дыянісійскага* і *сакратаўскага* тыпу. Дух Сакрата – гэта дух звычайнага чалавека з яго звычайнымі зямнымі патрэбамі. Гэта тое, што хвалюе ў цяперашні момант і дазваляе ад жыцця адразу перайсці да літаратуры.

Механізм першы: *асабовасць*. Чым болей у лірычным „я” асабістага „я” – тым болей шанцаў быць зразумелым і ўспрынятым, бо гэта сваё, а не чужое, далёкае. Цяжэй за ўсё ўспрымаецца той аўтар, які спрабуе гаварыць ад імя народу. У пісьменнікаў ці чыста грамадзянскага складу, такіх як Колас, ці грамадзянскага і мадэрністаўскага, як Купала, Ластоўскі, Разанаў – заўсёды ўзнікаюць праблемы з чытачом. І менавіта Багдановіч, які раней лічыўся элітарным, нярэдка становіцца ўводзінамі ў паэзію наагул.

Механізм другі: *звыкласць*. Калі людзей перш-наперш хвалююць прыватныя тэмы, то найбліжэйшым будзе той паэт, які выходзіць да чытача з пытаннямі штодзённымі, зразумелымі, аналагічнымі людзкім. У Беларусі, дзе праблема патрыятызму вельмі часта зводзіцца да зацікаўлення роднаю літаратурай, а разам з ёю і мовай, найпатрыятычнейшымі будуць тыя аўтары і тыя творы, якія адгадаюць інтарэсы чытача.

Механізм трэці: *киталт*. Эксплуатацыя вечных або актуальных тэмаў сама праз сябе не прыносіць карысці. Яна хутчэй за ўсё прынясе шкоду, калі атрымае графаманскае афармленне. Банальныя вершы пра каханне, тапорная эксплуатацыя чарнобыльскае тэмы, нудныя патрыятычныя галашэнні прыносяць дваякую шкоду: большая частка маладых чытачоў проста адварочваецца ад літаратуры, а ў меншае выходзіць прымітыўны, пачварны густ.

Да гэтае пары Багдановіч застаецца ўзорам і фармальнае стрыманасці, выкшталцонасці і, адначасна, шчырае экспрэсіі. *Народ, беларускі народ, ты цёмны, сляпы, быццам крот...; Бійце ў сэрцы іх, бійце мячамі...* – што можа быць больш гарачае, чым гэтыя словы? І ў той жа час парада мастаку: *Абду-маць спосабы, і матар'ял, і мэту...*

Алесь Разанаў больш удае на паслядоўніка Купалы, чым Багдановіча. У ім мала асабовасці, яго лірычны герой гранічна абстрактны, абагульнены. Але Разанаў, як і ў свой час Багдановіч, Дубоўка, Жылка, паставіў праблему *ўзвышэння* беларускага пісьменства. Без узвышэння літаратура не можа лічыцца паўнаватраю. Вяршычны дасягненні не ўсім даступныя. Яны і не прэтэндуюць на агульнаую даступнасць. Да іх патрэбен шэраг складаных пераходаў.

Аднак узвышэнства стварае вакол літаратуры аўру павагі, якая, у выніку, працуе на выхаванне патрыятызму. Тым часам запэўна патрыятычныя рэчы сваёй начэпнасцю, наразьлівасцю могуць прывесці да адваротнага выніку.

5. Падводныя камяні і асоба настаўніка. Даўно ведама, што простая да-рога – не самая кароткая. На жаль, беларускія настаўнікі не заўсёды пра гэта помняць. Вельмі часта яны ідуць ходжанымі сцежкамі – і ўсё марна. Небяспечнымі падводнымі камянямі ў выхаванні патрыятызму ёсць *фальклёр* і... самыя *патрыятычныя вершы, вершы пра мову*.

Што да вершаў на патрыятычную, „моўную” тэматыку, дык тут усё проста, пра гэта ішлося вышэй. У беларускай літаратуры іх яўная перавытворчасць і трэба быць вельмі ашчадным, пільным у падборы найлепшых узораў, у іх гарманічным чаргаванні з рознымі тэмамі. Нельга патрыятызмам набіваць аскоміны і нельга ператвараць яго ў псеўдапатрыятызм, што таксама здараецца, асабліва ў выпадку з фальклёрам.

Сам праз сябе фальклёр не можа быць ні патрыятычным ні антыпатрыятычным. Але ў савецкія часы ён вельмі хітра ўлучаўся ў сістэму *савецкага* патрыятычнага выхавання, мэтаю якога было выхаванне не беларускага, а *савецкага*, у пэўным сэнсе, *расейскага* патрыёта. У вучня стваралася ўражанне, што беларускае не сягае і не можа сягаць за этнаграфічныя рамкі. Яно або ў мінулым, або вясковае, або частка расейскага, савецкага. Заразом неадменна падкрэслівалася падабенства беларускага да расейскага.

Нават у часы перабудовы відны расейскі палітык, які хлюбіўся зрабіць Беларусь губерняй, абяцаў дазволіць патрыётам толькі „рушнічкі ды песенькі”, і годзе. Сёння самашчырыя выхаванцы савецкае школы заўзятая развіваюць ідэалогію западнарусізму. І ўсё ж у неформальных моладзевых асяродках ладжанне купалляў, калядаванняў, зьбіранне народных песень дало немалую карысць. Таму можна сказаць, што фальклёр – гэта абаротная зброя.

Важную ролю ў выхаванні патрыятызму адыгрывае асоба самога настаўніка. Не можа быць аніякае аперацыянальнае этыкі, не можа спрацаваць ніводзін літаратурны прыклад, калі пасярэднік, г.зн. настаўнік не адпавядае пастаўленым перад вучнем патрабаванням. Нярэдка нашыя настаўнікі абьякавыя да гісторыі Бацькаўшчыны, лёсу беларускае мовы, культуры мовы. Мала таго, што яны кепска ведаюць мову, дык яшчэ і з іншымі настаўнікамі, бацькамі, нават вучнямі на перапынках не гавораць па-беларуску. Абьякаваець да беларускае мовы перакрэслівае ўсе прафесійныя і маральныя якасці настаўніка.

Асаблівую небяспеку для выхавання патрыятызму (і наагул для розуму вучня!) нясе тая заганная **правінцыйная рыторыка**, якая здаўна звiла сабе гняздо ў беларускай школе. Вытлумачыць асаблівасці гэтае рыторыкі даволі няпроста, але калі хто хоча ведаць, як не трэба выкладаць літаратуры, няхай паслухае прыватныя віншаванні праз радыё або тэлевізію. Можна проста пас-

лухаць гарадзенскую тэлевізію і параўнаць яе з расейскім каналам „Культура”, эфір якога яна паціху паглынае. Параўнанне будзе не на карысць гарадзенцаў.

Найменне, якое можна даць гэтай правінцыйнай рыторыцы: **казённая няшчырасць**. Яна становіць сабою мешаніну *саладжавая чульлівасці, тупаватае натхнёнасці, надуманае праніклінасці і фальшывае экзальтаванасці*. Падобная інтанацыя бярэ свае вытокі яшчэ з тых самых савецкіх часоў. І, што цікава, яна ніколі не ўжывалася, калі гаворка заходзіла пра культуру метраполіі, расейскую. Тады інтанацыя рабілася сур'ёзнаю, годнаю, мудраю. Дзве невымоўныя ўстаноўкі савецкага рэжыму ляжаць па-за данаю манерай гаварэння: 1) беларускага нічога няма і быць не павінна; 2) усё беларускае, што ёсць, другаснае, прымітыўнае, заганнае. Аднак афіцыйна, згодна з двухаблічнымі законамі савецкае дыялектыкі, да беларускасці трэба было выказваць любасць і замілаванне.

У выніку выпрацаваўся адмысловы тып савецкага настаўніка (дакладней, – настаўніцы) беларускае мовы. Гэта – абмежаваны прагматык, які не ведае, не любіць і не разумее беларускага слова, жыве простымі мяшчанскімі патрэбамі, а калі выходзіць і прамаўляе *ex cathedra*, то вясчае нейкую саладжавую лухту. Тым часам вучні гіранічна пасміхаюцца, не верачы ніводнаму слову або ўважаючы настаўніка за дурня. Гэтак яны вучацца тупасці і няшчырасці. Гэтак узнаўляецца тып правінцыйнага рытара. Настаўнік жа, не будучы закончаным дурнем, адчувае двухсэнсоўнасць свайго становішча ды пачынае паціху ненавідзець і беларускую мову і беларускую літаратуру. Не раз мне даводзілася чуць меркаванне, што большых ворагаў беларускае мовы, чым яе настаўнікі, няма.

6. Высновы. Традыцыя выкладання літаратуры, якая склалася ў савецкія часы і сягае XIX стагоддзя, сама праз сябе нязгоршая. У ёй замала чыстае філалогіі, але гэтая праблема кампенсуецца тым, што цяпер досыць шырока адраджаюцца курсы рыторыкі, калі-нікалі – паэтыкі. На сённяшні дзень важна проста не страціць таго гуманістычнага пачатку, які неслі заняткі літаратуры. Адначасна важна пазбыцца штучнасці, няшчырасці што да беларускага патрыятызму, беларускага слова.

Сцісла кажучы, *сэнс патрыятычнага выхавання на занятках літаратуры ў тым, што яго не павінна быць*. Выхоўваць трэба як мага менш. Цікавая, добра пададзеная літаратура сама выходзіць. Галоўнае для настаўніка: ведаць і разумець душу вучня, другое – ведаць гісторыю і літаратуру і, трэцяе – мець добры густ, каб не выглядаць перад вучнем недарэчна, урэшце, каб не сапсаваць густу дзіцяці.

дзяржаўнага ўніверсітэту імя Янкі Купалы.

Змест

Прадмова (Пшэмыслаў Фенрых, Уладзімір Хільмановіч).....	3
Пшэмыслаў Фенрых Рэформа адукацыі ў Польшчы і яе наступнасці	5
Ганна Кастэцка Грамадзянская Адукацыя ў Муніцыпальнай Школе.....	19
Лявон Карповіч Настаўнік у беларускай сістэме адліку.....	32
Юры Пацюпа Выхаванне патрыятызму на занятках літаратуры	40